

OP ZOEK NAAR IMPACT EN 'JUST TRANSITION'

Een leergeschiedenis van het Transitienetwerk Middenveld

Erik Paredis

Promotor: Prof. Dr. Thomas Block

Research paper 13

Gent, 8 juni 2016

Het Steunpunt Transitie voor Duurzame Ontwikkeling is een samenwerkingsverband van de KU Leuven, de Universiteit Gent, VITO en Erasmus Universiteit Rotterdam.

Gelieve naar deze publicatie te verwijzen als volgt:

Paredis, E. (2016), *Op zoek naar impact en 'just transition'. Een leergeschiedenis van het Transitienetwerk Middenveld*, TRADO research paper 13, CDO/UGent, Gent.

Voor meer informatie over deze publicatie Erik.Paredis@UGent.be

Deze publicatie kwam tot stand met de steun van de Vlaamse Gemeenschap, Programma Steunpunten voor Beleidsrelevant Onderzoek.

In deze publicatie wordt de mening van de auteur weergegeven en niet die van de Vlaamse overheid. De Vlaamse overheid is niet aansprakelijk voor het gebruik dat kan worden gemaakt van de opgenomen gegevens.

© 2016 STEUNPUNT TRANSITIES VOOR DUURZAME ONTWIKKELING

p.a. Secretariaat Steunpunt Transitie voor Duurzame Ontwikkeling
HIVA - Onderzoeksinstituut voor Arbeid en Samenleving
Parkstraat 47 bus 5300, BE 3000 Leuven

Deze publicatie is ook beschikbaar via www.steunpuntrado.be

Inhoud

Inhoud	3
Inleiding	4
1. Transitie en sociale bewegingen	5
1.1 Onderzoek naar duurzaamheidstransities en sociale bewegingen	6
1.2. De inzichten van het Smart CSOs Lab	10
1.3. Social movement theory: interpretatiekader voor sociale bewegingen	15
1.4. Even recapituleren	18
2. Aanpak van deze paper: een 'learning history'	19
3. Een leergeschiedenis van het Transitienetwerk Middenveld	22
3.1. De context: een netwerk ontstaat niet uit het niets	22
3.2. De voorbereiding: geïnspireerd door 'Terra Reversa'	24
3.3. De start: zoeken naar inhoud, positie, strategie, deelnemers	29
3.4. Onverhoopt succes: het eerste Transitiefestival	39
3.5. Zoekend verder: dialoogsessies, goedkeuring als netwerk, vragen over rol en positie	42
3.5.1. De inhoudelijke werking	42
3.5.2. Doel, rol en organisatie van het netwerk	45
3.6. Op naar het tweede Transitiefestival	48
3.7. De werking vindt een nieuwe adem	50
4. Afsluitende reflecties	56
4.1. Een netwerk bouwen vergt tijd en volharding	57
4.2. Een discourscoalitie vraagt actieve constructie	58
4.3. Hoe doe je dat nu weer, de maatschappij veranderen?	59
4.4. Afsluitend: roeien met de riemen die er zijn	60
Bibliografie	62
Bijlage 1: tijdslijn	63
Bijlage 2: de TNM-mindmap	64

Inleiding

Deze paper vertelt en analyseert het verhaal van het Transitienetwerk Middenveld (TNM), een Vlaams netwerk van voornamelijk sociale organisaties, opgericht in 2010 als antwoord op bestaande transitieprocesmanagementprocessen in Vlaanderen. TNM heeft als doel om vanuit het middenveld een eigen verhaal te ontwikkelen over de transitie naar een duurzamere en rechtvaardige samenleving, dat verhaal op de kaart te zetten in Vlaanderen, het te laten doordringen in de eigen organisaties en er vernieuwende activiteiten rond te ontwikkelen¹. Sociale bewegingen en hun organisaties hebben in de loop van de geschiedenis grote invloed uitgeoefend: stemrecht, arbeidsechten, uitbouw sociale zekerheid, vrouwenrechten, aandacht voor milieu. Zonder sociale strijd, overleg en samenwerking zouden ze niet gerealiseerd zijn. Het lijkt logisch te veronderstellen dat dit ook zo zal zijn voor de transitie naar een duurzamere samenleving. Algemeen wordt er immers vanuit gegaan dat zo'n transitie diepgaande veranderingen zal vragen in structuren, cultuur en dagelijkse praktijken. En dat zal niet verlopen zonder tegenstand en conflicterende belangen.

Toch is er tot nu toe in het wetenschappelijk veld dat zich bezig houdt met duurzaamheidstransities relatief weinig geschreven over de rol van sociale organisaties. Dit onderzoek naar TNM wil een beetje van die leemte opvullen. Het vertrekt vanuit een interesse in de strategieën van sociale bewegingen die de transitie naar een duurzame samenleving als doel vooruit schuiven. Hoe formuleren zij problemen en oplossingen? Welk soort verandering streven ze na? Hoe proberen ze invloed te winnen? Wat lukt er en welke problemen duiken op?

Deel 1 kijkt eerst naar de inzichten die in de bestaande transitieliteratuur te vinden zijn over maatschappelijke verandering en de rol van sociale organisaties. Daarbij wordt ook ingezoomd op de ervaringen met transitiekaders van het internationale netwerk Smart CSOs Lab. Daarna volgt een beknopt overzicht van invalshoeken uit de uitgebreide literatuur over sociale bewegingen. Samen levert dat verschillende invalshoeken op om naar de ervaringen van TNM te kijken.

Dit onderzoek is ontwikkeld als actie-onderzoek, zoals wel meer van het onderzoek binnen Steunpunt TRADO. Actieonderzoek maakt gebruik van breed gamma aan analysekaders en methodes. Het onderzoek waarover in deze paper gerapporteerd wordt, is uitgewerkt met behulp van de methodiek van "learning histories". Een leergeschiedenis heeft als doel om vast te leggen wat mensen in een bepaald veranderingsproces geleerd hebben. Het verhaal wordt ontwikkeld samen met de deelnemers, zodat het een gezamenlijk verteld verhaal wordt dat hun ervaringen en inzichten weergeeft. Het gaat niet zomaar om het neerpennen van een geschiedenis in een document, maar is een expliciete poging om tegelijk reflectie een plaats te geven in een proces. Wat een leergeschiedenis precies is en hoe ze in dit onderzoek is toegepast, wordt verder toegelicht in deel 2. Deel 3 bevat dan de eigenlijke leergeschiedenis. Dit is de "externe" versie van de leergeschiedenis. Het belangrijkste verschil met de "interne versie" is dat citaten van deelnemers anoniem gemaakt zijn.

¹ Anno 2016 bestaat de Stuurgroep van TNM uit mensen van volgende organisaties: 11.11.11, ABVV, ACV, BBL, Beweging.net, Bioforum, Demos, KHLeuven, KULeuven, Gezinsbond, MO*, Netwerk Bewust Verbruiken, Pala, Pulse, RISO, Triodos, UGent, Velt, Vredeseilanden. In de werkgroepen zijn nog vertegenwoordigers uit andere organisaties betrokken.

Deel 4 tenslotte bevat een aantal afsluitende reflecties. Die komen gedeeltelijk voort vanuit de analyse tijdens het onderzoek, maar ze hebben ook inhoud gekregen vanuit de reflecties op de leergeschiedenis door de leden van TNM zelf.

1. Transitie en sociale bewegingen

“Social movements are key forces of change in the modern world (...) they move history along, sometimes in significant ways”, aldus de eerste zin in een vrij recent boek van een invloedrijke onderzoeker over sociale bewegingen (Johnston, 2014, 1). Sociale bewegingen spelen een sleutelrol in maatschappelijke veranderingen. Bekende historische voorbeelden daarvan zijn te vinden in de strijd voor stemrecht en arbeidsrechten, de uitbouw van de sociale zekerheid, vrouwenrechten, aandacht voor het milieu. Als de rol van sociale bewegingen in het verleden zo invloedrijk is geweest, werpt dat de vraag op welke rol ze kunnen spelen in het heden en in de toekomst, meer bepaald in het onderzoeksthema van het Steunpunt TRADO: de transitie naar duurzamere samenlevingen. In de wetenschappelijke literatuur over duurzaamheidstransities worden transities meestal omschreven als diepgaande veranderingen in de structuur, cultuur en praktijken van onze maatschappij. Zo’n diepgaande veranderingen voltrekken zich niet spontaan, maar moeten actief bewerkt worden. Hoe kunnen sociale bewegingen daarop inspelen? En wat leren we uit de acties die ze daartoe momenteel opzetten, zoals bijvoorbeeld in Vlaanderen in het Transitienetwerk Middenveld?

Wetenschappelijk onderzoek rond dat soort vragen kan vanuit verschillende invalshoeken vertrekken. In het kader van het Steunpunt TRADO werken we al enkele jaren met het transitiedenk kader, zoals dat vorm heeft gekregen in en rond het internationale onderzoekersnetwerk STRN (Sustainability Transitions Research Network). In de onderzoeksagenda die in 2010 door STRN geformuleerd werd, worden sociale bewegingen aangeduid als één van de acht grote onderzoeksdomeinen. Toch wordt er binnen deze onderzoeksgemeenschap vrij weinig systematisch over sociale bewegingen geschreven. Er is wel vrij veel empirisch onderzoek naar vernieuwende, dikwijls lokale, experimenten en niches die door burgers en organisaties opgezet worden, of naar initiatieven zoals *Transition Towns*, maar weinig naar grotere sociale bewegingen en hun organisaties als politieke en machtsfactor. Ook theoretisch werk daarrond is grotendeels afwezig. Toch biedt de transitieliteratuur interessante aanknopingspunten om te kijken naar de rol van sociale bewegingen in duurzaamheidstransities. In deze onderzoekspaper komt dat aan bod in deel 1.1.

De transitieliteratuur is niet alleen geschikt voor analyse, maar het meest gebruikte kader uit die literatuur, het zogenaamde multilevel perspectief (MLP), kan ook inspirerend werken om de strategie en praktijken van sociale bewegingen te herdenken. Dat blijkt uit de ervaringen van het *Smart CSOs* netwerk. Paragraaf 1.2. illustreert hoe dat internationale netwerk van activisten uit de civiele samenleving actief gebruik maakt van concepten uit het domein van duurzaamheidstransities.

In 1.3. wordt de blik nog wat ruimer open getrokken naar het uitgebreide onderzoek en de literatuur die in andere vakgebieden (o.a. de sociologie) over sociale bewegingen gegroeid is: wat ze zijn, hoe ze werken, welke rol ze spelen, hoe ze invloed uitoefenen enzovoort. Het is onmogelijk en ook niet de bedoeling van deze paper om daarvan een volledige bespreking of een overzicht te

bieden. We zoomen wel in op enkele grote inzichten en concepten uit deze literatuur die van belang kunnen zijn bij de analyse van TNM.

1.1 Onderzoek naar duurzaamheidstransities en sociale bewegingen

Binnen de transitieliteratuur is het multilevel perspectief (MLP) een veel gebruikt vertrekpunt om over maatschappelijke verandering na te denken. Het MLP zegt dat sociotechnische systemen (met als typevoorbeelden het energie-, het mobiliteits- en het landbouw-voedingsysteem) geanalyseerd kunnen worden als een samenspel tussen een dominant regime, uitdagende niches en een contextueel landschap². Een transitie is in essentie een diepgaande verandering van de structuren, culturen en praktijken van een regime. Zo'n diepgaande verandering voltrekt zich normaal gezien niet plots, maar sterkt zich uit over twee à drie decennia. De kans dat een transitie ook echt plaatsvindt, wordt groter wanneer dynamieken op de drie niveaus elkaar beginnen versterken: landschapsevoluties die druk zetten op het regime en die nichepraktijken stimuleren; niches die groeien en het regime uitdagen; het regime dat in zijn functioneren contraproductief wordt, waardoor wat tot dan "normaal" gevonden werd, dat niet meer is. Transities ontstaan dus wanneer het regime onder allerlei invloeden verzwakt en zich geloofwaardige alternatieven aanbiedt (die zich zowel vanuit de niches als vanuit het regime zelf kunnen ontwikkelen). Een transitie leidt tot een nieuw regime met nieuwe (of dikwijls een mengvorm van nieuwe en oude) actoren, instituties, denkwijzen, praktijken, technologieën, infrastructuren, industrie, beleid enzovoort.

Eigenlijk is "transities ontstaan" een wat ongelukkige formulering, die nogal een passieve indruk geeft. Een socio-technisch systeem functioneert enkel doordat mensen en organisaties het doen functioneren. Dag na dag onderhouden en reproduceren hun handelingen en interpretaties het systeem. Hoe complexer een maatschappij wordt, hoe meer sociale groepen een rol gaan spelen in het functioneren van een socio-technisch systeem. Het gaat dan over o.a. overheden, producenten, gebruikers, markt- en distributienetwerken, wetenschap, sociale groepen zoals vakbonden en ngo's, media. Actoren handelen evenwel niet onafhankelijk. Hun handelen en hun percepties worden mede bepaald door een regime van geschreven en ongeschreven regels en instituties. Daarnaast hebben sociotechnische systemen een belangrijke materiële component: technologieën, artefacten, infrastructuren geven mee vorm aan menselijk handelen. Bovendien zitten regels niet enkel in de hoofden van mensen, maar zijn ze ook "ingeschreven" in artefacten en technologieën zelf³. Op die manier definiëren artefacten mee wat het kader is waarin mensen kunnen handelen. Doordat systemen een materiële robuustheid hebben, zijn ze mogelijk zelfs moeilijker te wijzigen dan regels of wetten. Kortom, **de stabiliteit van regimes** is in belangrijke mate te begrijpen vanuit het samenspel tussen dagelijks handelen van actoren, de regels die ze daarbij routinematig volgen, de interpretaties die ze maken, de instituties die stabiliteit geven, de materialiteit in het systeem, en de netwerken die actoren rond dat alles gebouwd hebben.

² Het MLP is in verschillende publicaties van TRADO en het Steunpunt DO uitgebreid besproken. Zie o.a. Paredis (2009) en Paredis (2013). Voor de internationale literatuur is Grin et al. (2011) een goed vertrekpunt. Ik ga in deze tekst niet meer in op basisbegrippen als "regime", "niche", "structuur" etc. De bespreking hier is gericht op inzichten voor sociale bewegingen.

³ Geels (2004) verwijst o.a. naar de notie van "scripts" in technologie (geformuleerd door Bruno Latour). Een eenvoudig voorbeeld is het geluids- en lichtsignaal wanneer een chauffeur zijn veiligheidsgordel niet vast maakt. Het signaal zit ingebakken in de techniek van de auto en zet de chauffeur aan bepaalde regels te volgen.

Cruciaal is echter dat actoren niet gedetermineerd worden door die netwerken, regels en materialiteit. De samenhang in het systeem is niet statisch, maar dynamisch. Actoren ondernemen bijvoorbeeld voortdurend acties om hun positie in het systeem te verbeteren. Zo kunnen bedrijven nieuwe technologieën introduceren om hun marktpositie te verbeteren. Dat leidt tot acties van andere bedrijven om hun marktaandeel niet te verliezen. Op zijn beurt heeft dat effect op bijvoorbeeld het gedrag van consumenten of op de overheid die al dan niet regulerend wil optreden. **Agency**, handelen, onderhoudt dagelijks het regime, vooral via routinegedrag, maar kan dus ook bewust impulsen geven om verandering op gang te brengen.

In het bijzonder voor sociale bewegingen en organisaties, die meestal ontstaan omdat ze actief aan maatschappelijke verandering willen werken, is dat een belangrijk inzicht. Het MLP biedt heel wat aanknopingspunten om na te denken over veranderingsgericht handelen, en dat op verschillende niveaus in het systeem en onder verschillende vormen. Een manier om daarover te denken, is om in te zoomen op de verschillende niveaus van het MLP (niche, regime en landschap) en hun betekenis vanuit het oogpunt van sociale bewegingen.

De civiele maatschappij en sociale bewegingen worden nogal eens geassocieerd met activiteiten op **niche-niveau**: initiatieven die als alternatief opduiken voor praktijken op regimeniveau. De laatste jaren zien we een veelheid aan initiatieven op dit niveau, in zowat alle belangrijke systemen⁴. In tegenstelling met conventionele innovaties, waar de context bijna altijd de markt is en het motief competitief voordeel halen, hebben Seyfang en Smith (2007) laten zien dat grassroots innovaties gekenmerkt worden door een diversiteit aan organisatievormen, en dat ze ontstaan ofwel uit de motivatie om een (lokale) nood op te lossen, ofwel uit ideologische overtuiging, waarbij beide dikwijls door elkaar lopen. De praktijken die ontstaan zijn typisch gebaseerd op andere prioriteiten en waarden dan die van het regime.

Één van de lessen uit het transitieonderzoek is echter dat de aanwezigheid van niche-activiteiten op zichzelf niet voldoende is om tot transitie te leiden. Wie invloed wil hebben, moet ook werk maken van de ontwikkeling en de verspreiding van die niches. Niches hebben meer kans om invloed uit te oefenen en regimeactiviteiten te verdringen wanneer ze voldoende matuur zijn. Wat “voldoende matuur” precies betekent, is echter niet eenduidig (en hangt ook niet enkel van de niche af; zie volgende punten). Het merendeel van het onderzoek over niches – onder andere in Strategisch Niche Management en in Technologische Innovatie Systemen – komt uit de technologische en marktsfeer. Toch valt daaruit wel wat te leren. Uit TIS-onderzoek leren we bijvoorbeeld dat een niche sterker wordt naarmate er meer kennis opgebouwd en actief gedeeld wordt, er voldoende mensen ondernemend ingesteld zijn, de niche legitimiteit kan opbouwen, voldoende middelen genereert, weet welke richting ze uit wil en een markt/publiek kan opbouwen.

Recente inzichten over niches (Smith en Ely, 2015) benadrukken dat als transities “from below” invloed willen hebben, het nodig is grassrootsinnovaties sterker politiek te benaderen. Momenteel worden grassrootsinnovaties mondjesmaat ingeschakeld in bestaande institutionele innovatiekaders, bijvoorbeeld door ze te benoemen als “sociale innovaties”, die een onderdeel zijn van de bredere innovatie-agenda. Ze dreigen zo te eindigen als een extra toevoeging aan het innovatie-instrumentarium, waarbij ze een object worden dat al dan niet steun verdient op basis van

⁴ Zeker in steden is de verspreiding opvallend. In het kader van het onderzoeksproject “Cities in transition”, heeft het CDO een hondertal voorbeelden uit Gent verzameld. Zie Devolder en Block (2015).

bestaande institutionele prioriteiten. Hun ideeën en praktijken worden dan getransformeerd in plaats van dat ze zelf transformatief zijn. Een politieke kijk op grassrootsinnovaties houdt volgens Smith en Ely o.a. in dat voldoende aandacht gaat naar het feit dat ze zowel een (praktische) kritiek inhouden op heersende economische, maatschappelijke en politieke relaties in innovatie, als een aanzet tonen tot alternatieve relaties. Dat kan mobiliserend zijn om bestaande instituties dieper te hervormen. Nieuwe praktijken opzetten vanuit sociale bewegingen is dan één laag van politiek werken, maar dat wordt veel makkelijker als in een tweede laag ook macht uitgeoefend kan worden over de innovatie-agenda zelf en die agenda stilaan getransformeerd wordt.

Dit sluit aan op het inzicht uit transitiestudies dat op nicheniveau werken onvoldoende is om transitie in gang te zetten. De druk op het regime moet ook verhoogd worden. Daarbij kunnen **landschapsfactoren** een cruciale rol spelen. Historisch gezien zijn het dikwijls sociale bewegingen en hun organisaties geweest, plus experts allerhande, die ontwikkelingen op landschapniveau aangrijpen om het regime onder druk te zetten. In het huidige tijdsgewricht zijn er meerdere landschapsfactoren die leiden tot het in vraag stellen van bestaande regimes en die die regimes bijna onvermijdelijk tot aanpassingen zullen dwingen. Factoren zoals de uitdijende financieel-economische crisis, de duidelijke signalen van klimaatverandering, de geostrategische gevolgen van de afhankelijkheid van fossiele brandstoffen, de stijgende voedselprijzen, de vergrijzing van de bevolking bieden aanknopingspunten voor systeeminnovaties richting duurzaamheid. Tegelijk zou het nogal naïef zijn om al die ontwikkelingen eenduidig als pro-duurzaamheid te interpreteren. Eén voorbeeld kan dat al illustreren: het klimaatprobleem stelt ons energiesysteem voor enorme uitdagingen, maar betekent dat dan dat we moeten inzetten op hernieuwbare energie of is kernenergie ook een optie? De interpretatie en maatschappelijke vertaling van landschapstrends is m.a.w. een belangrijke site van maatschappelijk-politieke strijd over de richtingen die we kunnen inslaan. Als sociale bewegingen invloed willen hebben, zullen ze hun verhaal over landschapsfactoren onder de aandacht moeten krijgen.

Naast ontwikkelen van niches en inspelen op landschapstrends, kan een derde strategie voor transitie vertrekken van de interne dynamiek in heersende **regimes**, en dan vooral van de oplopende spanningen die ontstaan wanneer de logica's van regimespelers niet meer gelijk lopen. Wie op transitie voor duurzaamheid inzet, kan trachten die regimespanningen te expliciteren en er slim op in te spelen. Ook hier zijn het vaak maatschappelijke groepen en kritische experts die rechtstreeks het regime bekritisieren op zijn tekortkomingen en interne contradicties. Voortbouwend op inzichten van Beck en Giddens, omschrijft Grin systeeminnovaties daarom ook als een vorm van "reflexieve modernisering" van een socio-technisch systeem (zie o.a. Grin et al. 2004 en Grin 2006). In zijn theorie over de risicomaatschappij stelt Beck dat de normale ontwikkeling van de moderne maatschappij op steeds meer terreinen onbedoelde, problematische neveneffecten heeft die binnen de logica van het systeem niet op te lossen zijn. Het regime wordt contraproductief, zoals bijvoorbeeld het mobiliteitsregime dat zo "goed" is in het generen van mobiliteit dat het zichzelf letterlijk vastrijdt in files, fijn stof en ruimtelijke versnippering. Dat dwingt de actoren binnen die regimes over hun eigen handelen en de bijhorende instituties, structuren en denkwijzen te gaan reflecteren. Actoren binnen het regime zitten niet meer op dezelfde lijn; er ontstaan uiteenlopende interpretaties van problemen en oplossingen, en net daardoor openen zich mogelijkheden voor systeeminnovaties.

Een centraal inzicht in transitiedenken is dat wanneer **koppelingen** ontstaan – of actief gelegd worden – tussen de ontwikkeling op landschaps-, regime- en nicheniveau, dat dan de druk om te veranderen groot wordt en transities van systemen makkelijker worden. In het energiesysteem zien we bijvoorbeeld de druk van klimaatverandering (landschap) toenemen, terwijl het fossiele regime tegelijk worstelt met (o.a.) problemen van bevoorradingszekerheid en geopolitieke afhankelijkheid, en daarnaast de niche van hernieuwbare energie een geloofwaardig alternatief geworden is. Hernieuwbare energie kan een antwoord bieden op de genoemde regimeproblemen en de landschapsdruk, maar tegelijk zien we hoe de gevestigde actoren in het energiesysteem eigen antwoorden naar voren schuiven die de regimelogica's en –verhoudingen veel minder of niet doorbreken: kernenergie bijvoorbeeld, of carbon capture and storage. Dat illustreert een inzicht dat vooral in het onderzoek naar de politieke aspecten van transities de laatste jaren is boven gekomen: transities, regimeverandering, koppelingen tussen trends gebeuren niet vanzelf en zijn niet vanzelfsprekend. Ze moeten actief bewerkt worden; ze groeien doorheen een politieke strijd van groepen met verschillende belangen, die verschillende framings hanteren over wat er getransformeerd moet worden en wie dat moet doen (en of diepgaande verandering echt wel nodig is, of dat we het ook kunnen doen met kleinere bijstellingen), die problemen en oplossingen anders definiëren, die verschillende winnaars en verliezers zien.

Dit beknopte overzicht van enkele centrale inzichten uit de transitiewetenschap levert al een reeks verschillende aanknopingspunten voor sociale bewegingen die zich willen inzetten voor transities voor een duurzamere samenleving, met **minstens vier types van bewust handelen**: opzetten en versterken van activiteiten op nicheniveau, structurele veranderingen in het regime proberen realiseren, interpreteren en vertalen van landschapstrends, koppelingen leggen tussen nieuwe praktijken en structurele verandering. Die koppelingen die zo cruciaal zijn, moeten overigens niet enkel conceptueel gezien worden. Het kan heel concrete vormen aannemen en elkaar in wederzijdse dynamiek versterken. Vernieuwende praktijken op lokaal niveau kunnen bijvoorbeeld inspiratie bieden of kennis opleveren over welke regelgeving op regimeniveau zou moeten veranderen. Aanpassing van regels kan op zijn beurt lokale vernieuwing stimuleren. Zo zijn er in het Vlaamse DuWoBo-proces (rond duurzaam wonen en bouwen) lessen getrokken uit praktijken als passiefbouw, duurzame wijken of bio-ecologisch bouwen om initiatieven te nemen om regelgeving aan te passen, financieringsmechanismen te herzien of opleidingen te heroriënteren. Als zo'n bijsturing van het regime slaagt, stimuleert dat op zijn beurt weer praktijken van duurzaam wonen en bouwen.

Als transities inherent politieke processen zijn, dan betekent dat dat sociale bewegingen zich op verschillende **dimensies van de politieke ordening van een samenleving** kunnen richten als ze verandering willen realiseren. Het betreft dan:

- *Ideeën/discoursen/framing*: hoe wordt kennis geconstrueerd? Wiens kennis telt? Wat zijn relevante probleemdefinities en aanvaardbare oplossingen? Welke ideeën zijn van tel over de rol van wetenschap en technologie, de rol van staat, markt en civiele samenleving? Hoe kunnen discourscoalities, waarbij organisaties hetzelfde verhaal over verandering delen, gebouwd worden?
- *instituties en regels*: welke hervormingen zijn er nodig in historisch gegroeide twintigste-eeuwse instituties, regels en incentives? Zijn er nieuwe instituties en regels nodig voor een transitie naar een duurzame, rechtvaardige samenleving en wat zijn daar dan de kenmerken van?

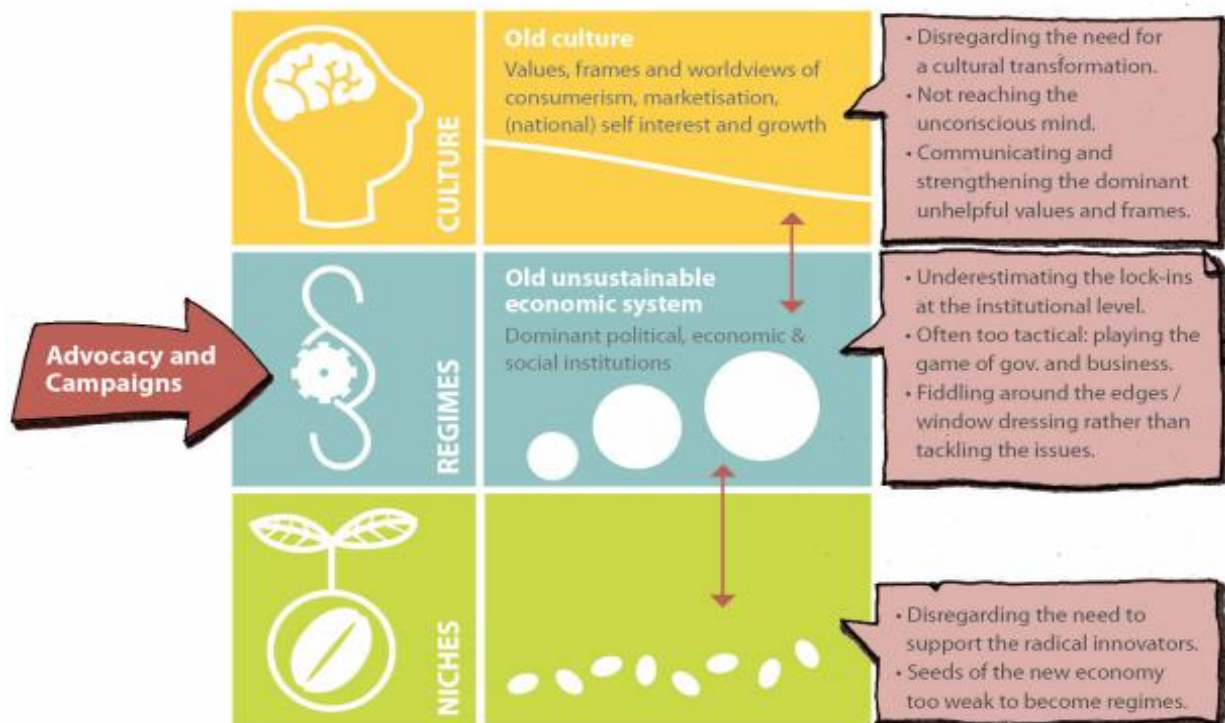
- *belangen en macht*: welke belangen zijn dominant en welke worden gemarginaliseerd? Wie zijn winnaars en verliezers in een transitie? Hoe worden middelen (her)verdeeld en wie heeft daarover controle?
- *actoren*: met welke actoren zijn er coalities voor verandering te realiseren? Hoe moet die samenwerking verlopen? Welke strijd dient zich aan? Welke veranderingen zijn nodig binnen sociale bewegingen en hun organisaties zelf?

Samenvattend, kunnen we stellen dat het MLP een goed vertrekpunt biedt om systemen en transitie te analyseren en gericht na te denken over strategieën om transitie te oriënteren naar duurzaamheid. Gebruik maken van het MLP leidt wel tot een denkwijze die dikwijls een vergelijkbare invalshoek hanteert: grote systemen, de rol van instituties en actoren daarin, het brede samenspel tussen technologie en maatschappij. Daarop is de kritiek gekomen dat dit neigt naar een overbelichting van structuren, technologieën en de aanbodzijde van de economie, en een onderbelichting van dagelijkse praktijken, de rol van burger-consumenten, en de vraagzijde. Binnen de transitiewetenschap is op dit vlak vooral de **sociale praktijkenbenadering van consumptie** invloedrijk (Shove 2003, Spaargaren 2011, Welch and Warde 2015). Die gaat ervan uit dat consumptiegedrag niet enkel bepaald wordt door individuele attitudes en voorkeuren, integendeel zelfs. De burger-consument wordt in zijn gedrag sterk bepaald door de sociale structuur waarin hij ingebed is en de technologieën waarvan hij gebruik maakt, al blijft hij ook een actor die een actieve rol kan spelen in de invulling van zijn levensstijl. Daarmee wordt uitdrukkelijk afstand genomen van een socio-psychologisch perspectief dat ervan uitgaat dat de enige manier om een duurzaamheidstransitie op gang te brengen, gelegen is in een verandering van de waarden en motieven van het individu. Alle mogelijke dagelijkse praktijken zoals eten klaar maken, de was doen, zich verplaatsen, inkopen doen, zich wassen of douchen enzovoort, zijn in de eerste plaats maatschappelijk bepaalde praktijken, en maar in beperkte mate individuele keuzes (hoe graag we ook het tegenovergestelde denken). De tijdsordering van onze samenleving, de materiële structuren, de gezamenlijk gedeelde ideeën over wat belangrijk is (of gezond, plezierig etc.) bepalen veel meer ons gedrag dan individuele keuzes. In het bijzonder het sociaal bepaalde routinegedrag van gewone consumenten en de opvattingen die daarmee gepaard gaan over wat normaal is (bijvoorbeeld “normale” niveaus van comfort of gemak), hebben grote impact voor duurzaamheid. Vanuit die perspectief zijn burgers-consumenten centrale actoren en pas wanneer zij hun gedrag aanpassen, kunnen transitie werken. Transitie zullen dan moeten bouwen op o.a. verduurzaming van bestaande routines, en/of op verandering en verduurzaming van wat als normaal consumptiegedrag en als normale comfortniveaus beschouwd worden. Daarvoor moeten bestaande sociale praktijken open gebroken en gheredefinieerd worden. Recent onderzoek kijkt daarbij vooral naar de drie grote componenten van praktijken: betekenis (ideeën, doelen, emoties gerelateerd aan de praktijk), materialiteit (voorwerpen, uitrusting, ook het lichaam, betrokken in de praktijk) en competenties (vaardigheden en kennis nodig om de praktijk uit te voeren) (Spurling et al., 2013). Voor sociale bewegingen biedt dit nieuwe aanknopingspunten om over verandering na te denken: in plaats van individuen te veranderen, zal er meer aandacht moeten gaan naar de context waarin die individuen functioneren. Consumptie wordt zo ook een politiek vraagstuk in plaats van een individueel-psychologisch probleem.

1.2 De inzichten van het Smart CSOs Lab

Het bovenstaande is meer dan theoretische bespiegeling. Eens actoren die met transitie begaan zijn, kennis hebben gemaakt met terminologie als “regime” en “niche”, wordt die ook vrij makkelijk gebruikt. Maar daarom worden de inzichten nog niet systematisch toegepast. Het internationale **Smart CSOs Lab** (CSO = Civil Society Organisations) netwerk heeft dat wel geprobeerd en dat levert interessant materiaal op. Het Smart CSOs Lab ontstond rond 2010 uit discussies tussen internationale activisten, leidende figuren uit sociale bewegingen en onderzoekers over hoe CSOs meer invloed zouden kunnen uitoefenen om de sociale en ecologische crisissen wereldwijd op te lossen. Eén van de sleutelconclusies was dat de inzichten van CSOs in hoe verandering verloopt en welke strategieën ontwikkeld kunnen worden om verandering te realiseren, ruim onvoldoende zijn om *The Great Transition* dichter te brengen⁵. Van daaruit is er een netwerk gegroeid dat o.a. via publicaties en conferenties probeert om het denken van CSOs open te breken en nieuwe strategieën te ontwikkelen. Daarbij maakt het netwerk expliciet gebruik van het transitiedenken en het MLP-kader.

Het vertrekpunt van het Smart CSOs Lab is dat een duurzame wereld onmogelijk is zonder een Grote Transitie op economisch en maatschappelijk vlak. Grote principes daarvoor zijn o.a. leven binnen ecologische grenzen, sociale rechtvaardigheid, democratie en vrede. Dat vraagt systemische verandering op het niveau van economische structuren, culturele waarden en levensstijlen. De culturele transformatie houdt bijvoorbeeld in dat we consumentisme en nationalisme achterlaten en omzetten naar een cultuur van welzijn, gebaseerd op een eenvoudigere levensstijl en een besef van planetaire identiteit. De economische omschakeling streeft naar een economie voorbij materiële

Figuur 1. Systeemeffecten van de huidige mainstream CSO activiteiten (Bron: Naberhaus, 2013)

⁵ Het concept van een *Great Transition* is o.a. op de kaart gezet door de Global Scenario Group (Raskin et al. 2002) en de New Economics Foundation (Spratt et al., 2010).

groei, waarbij de rol van markten ingeperkt wordt en vooruitgang geherdefinieerd wordt. Economische structuren zullen lokaler worden, maar doordat menselijke samenlevingen zo verbonden geraakt zijn, zullen er ook mondiale politieke structuren nodig zijn.

Dat alles veronderstelt uiteraard een indrukwekkende lijst veranderingen. Om te denken over hoe organisaties uit de civiele samenleving hun theorieën en strategieën van verandering kunnen verbeteren, maakt het Smart CSOs Lab al van bij het begin gebruik van het MLP-kader, enigszins aangepast voor eigen gebruik. Enerzijds gebruiken ze het **MLP als aanknopingspunt om over de zwakke punten van bestaande CSO-strategieën na te denken**. Figuur 1 geeft daarvan een schematisch overzicht. Volgens die analyse versterken de activiteiten van mainstream CSOs op dit moment de systeemtrends. CSO campagnes negeren dikwijls de culturele dimensie van een Grote Transitie (“landschap” heet “culture” in de MLP-versie van het Smart CSOs Lab)⁶. Er wordt beroep gedaan op technische feiten en rationele argumenten in de hoop op korte termijn de politieke agenda te beïnvloeden. Maar daarmee vervalt men dikwijls ongewild in de bestaande framings. De meeste campagnes richten zich ook op het regimeniveau, doorheen lobbywerk en pogingen tot beïnvloeding van politieke, economische en culturele elites. Om tastbare resultaten te halen, worden organisaties zeer tactisch, gaan ze deelnemen in allerhanden participatieprocessen, maar verliezen ze het zicht op heldere alternatieven. De band leggen met radicale vernieuwers die de kiemen proberen leggen voor een nieuw systeem verloopt dan weer moeizaam voor mainstream CSOs. De kennis over alternatieven is beperkt en er heerst scepcis of zelfs afwijzing ten opzichte van gewenstheid en haalbaarheid.

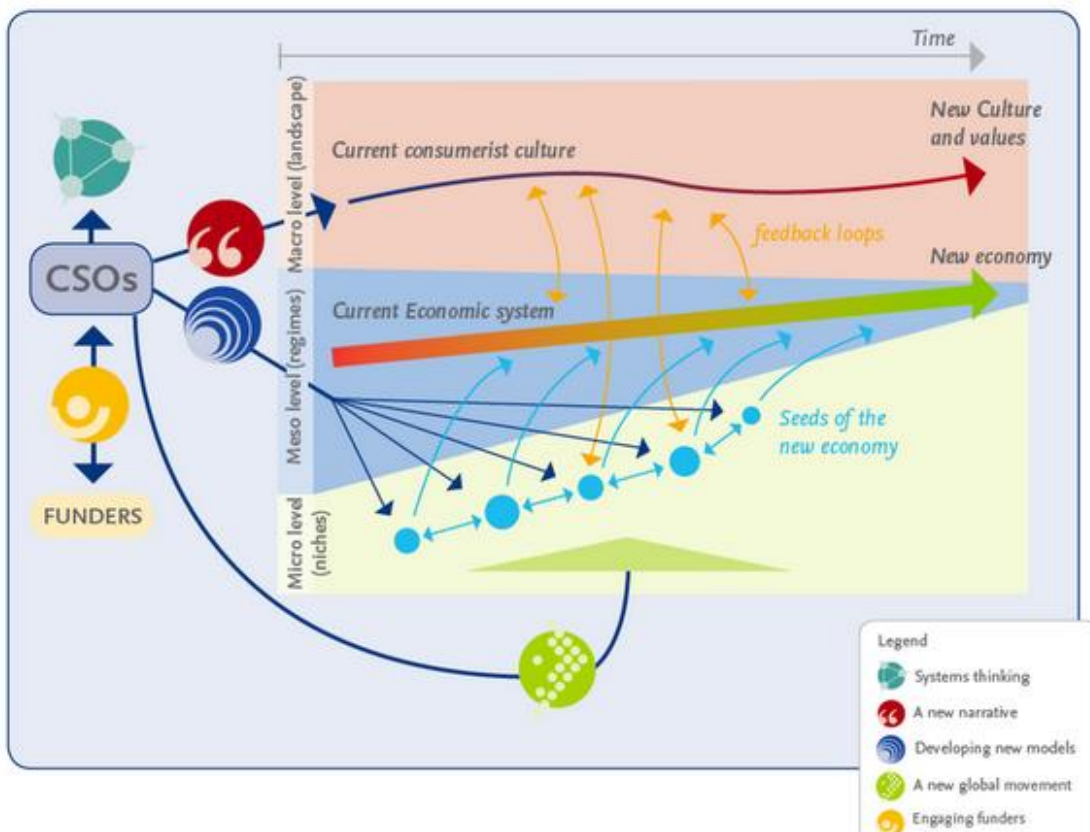
Hoe zou het dan beter kunnen volgens Smart CSOs Lab? Opnieuw dient het **MLP als inspiratiebron**, zowel om te denken over andere strategieën als over de verschillende rollen van CSOs. Op vlak van strategieën ziet Smart CSOs Lab **vijf grote “strategic leverage points”** om de bestaande zwaktes te ondervangen. Daarbij gaat er veel meer aandacht naar het landschaps- en nicheniveau, omdat in de analyse van CSOs Lab druk vanuit die niveaus dringend nodig is om het regimeniveau te ontsluiten. Dat betekent niet dat CSOs hun bestaande lobbywerk en interactie met regime-actoren dan maar moeten opgeven, maar wel dat ze strategischer moeten denken over welke effecten dat kan hebben voor het macro- en microniveau. Zoeken naar synergieën en feedback loops moet een strategische keuze worden. Wat zijn dan de vijf hefboomen waarvan werk gemaakt moet worden (zie ook figuur 2)? (Narberhaus, 2013)

- *Opbouwen van systeemdenken en inbedden in de eigen praktijk*: de duurzaamheids crisis is systemisch en zal niet opgelost raken door enkel op specifieke onderdelen te focussen. Het is nodig dat organisaties leren relaties, verbanden en context te zien, mogelijke feedback loops, en diepere systemische oorzaken en mogelijke kantelpunten. Strategieën om systemisch en organisatieel te leren worden belangrijk. Methodologieën uit actie-onderzoek – zoals learning histories – kunnen daarbij helpen.
- *Een nieuw verhaal vertellen*: wat er volgens Smart CSOs Lab nodig is voor een duurzame samenleving staat in scherp contrast met de huidige materialistische en individualistische cultuur. De civiele samenleving moet werk maken van een verandering van culturele waarden door een nieuw narratief te ontwikkelen dat bouwt op de principes van de Grote Transitie:

⁶ Het landschap krijgt daardoor een immateriële invulling, wat voorbijgaat aan één van de uitgangspunten van het MLP, namelijk dat materialiteit en artefacten een eigen invloed hebben op maatschappelijke ontwikkelingen.

welzijn, globale empathie, gevoel van verbondenheid met de natuur, gemeenschap, zelfontwikkeling. Het verhaal dat in campagne- en andere strategieën verteld wordt moet de harten en geesten aanspreken, inspirerend zijn, positief, engagerend, een creatief en emotioneel verhaal vertellen van wie we zijn en willen zijn.

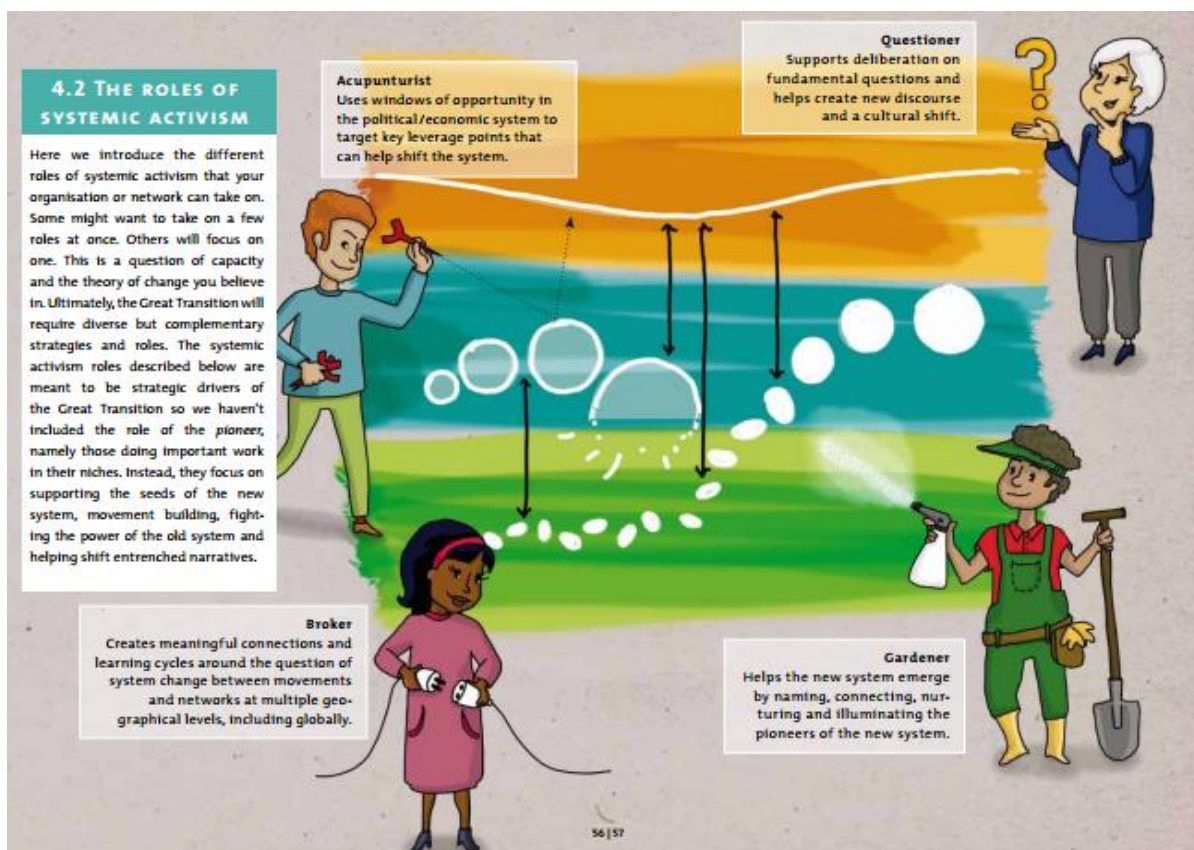
- *Nieuwe modellen en praktijken ondersteunen en helpen ontwikkelen:* maatschappelijke en technologische innovaties zullen noodzakelijk zijn. Belangrijk is om ze op te schalen, te mainstreamen, maar vooral om ze te verbinden met principes van de Grote Transitie en in te passen in een groter verhaal dat het systeem kan doen omslaan naar nieuwe paradigma's en nieuwe regels. Sociale organisaties kunnen inzetten op ondersteunen van nieuwe en bestaande initiatieven, zelf zaken initiëren, veranderingsgezinde actoren samenbrengen, maar ook beleidswerk verrichten om regels te veranderen, steun voor innovaties aan te trekken, invloed uitoefenen om veelbelovende initiatieven te mainstreamen.
- *Een nieuwe globale burgerbeweging bouwen:* organisaties in de civiele samenleving hebben geen gedeeld begrip van de uitdagingen en de richting die een transitie vraagt. Ze hebben professionele organisaties uitgebouwd, maar zijn weinig bezig met mobilisatie van burgers. Volgens Smart CSOs is een "Global Citizen Movement" een noodzakelijke nieuwe actor voor een Grote Transitie. Die zal ten dele op zelforganisatie kunnen bouwen, maar kan alleen tot een beweging uitgroeien als sociale organisaties daarin actief investeren. Bijvoorbeeld: door samen te werken over sectoren heen, waarbij thema's met elkaar verbonden worden in een globale visie, en waarbij ook met minder hiërarchische structuren gewerkt wordt.
- *Betrekken van financierders in het verhaal van de Grote Transitie:* CSO-strategieën zullen effectiever zijn als ze gedeeld worden door financierders. De huidige manier van financieren – publiek of privé – is gericht op afgebakende thema's, waarbij op korte termijn duidelijke outputs opgeleverd moeten worden. Het is nodig in overleg te gaan met financierders en hen te betrekken in de rationale van de Grote Transitie, zodat daaruit nieuwe criteria voor financiering en evaluatie kunnen groeien.

Figuur 2. Een theorie van verandering voor CSOs, geïnspireerd op het MLP (Bron: Naberhaus, 2013)

Zoals boven gezegd, gebruikt het Smart CSOs Lab het MLP niet enkel om over strategie na te denken, maar het levert ook inspiratie voor de rollen die organisaties en/of leden en burgers kunnen opnemen onder de vorm van **“systemisch activisme”**, activisme dat met een systeembril kijkt en bewust probeert om op systeemniveau zaken in beweging te krijgen (zie ook figuur 3) (Narberhaus 2015). Naast vier systemische rollen, onderscheidt men een vijfde rol, namelijk die van pionier: mensen die actief zijn in niches en experimenteren met sociale, culturele en technologische vernieuwingen. Welke zijn dan de vier systemische rollen? Er is de “bevrager” (‘questioner’), die de discussie voert over de fundamentele problemen en oriëntaties van het systeem, en die een nieuw discours en een culturele omslag probeert te creëren. Er is de “tuinman/vrouw” (‘gardener’), die het nieuwe systeem helpt groeien door pioniers te benoemen en onder de aandacht te brengen, hen te verbinden en te ondersteunen. Er is de “makelaar” (‘broker’), die probeert om bewegingen en netwerken met elkaar te verbinden rond systeemverandering, en die daarrond gezamenlijke leertrajecten probeert op te zetten. En er is de “acupuncturist” (‘acupuncturist’) die gebruikt maakt van opportuniteiten (‘windows of opportunity’) in het economisch en politiek systeem om de boven vermelde hefbomen een stukje verder te helpen.

Tot zover een kort overzicht van het denkwerk binnen het Smart CSOs Lab. Het is niet de bedoeling van deze paper om de analyses en voorstellen van Smart CSOs Lab op hun waarde te beoordelen. De opzet was vooral een concreet voorbeeld te geven van hoe theoretische inzichten uit transitiedenken door sociale bewegingen bruikbaar gemaakt kunnen worden. Het veeleer theoretische verhaal uit deel 1.1 en de praktische uitwerking daarvan in dit deel 1.2. bieden wel een reeks concepten waarmee verderop naar de praktijk van TNM gekeken kan worden.

Figuur 3. Rollen in systemisch activisme (Bron: Narberhaus, 2015)

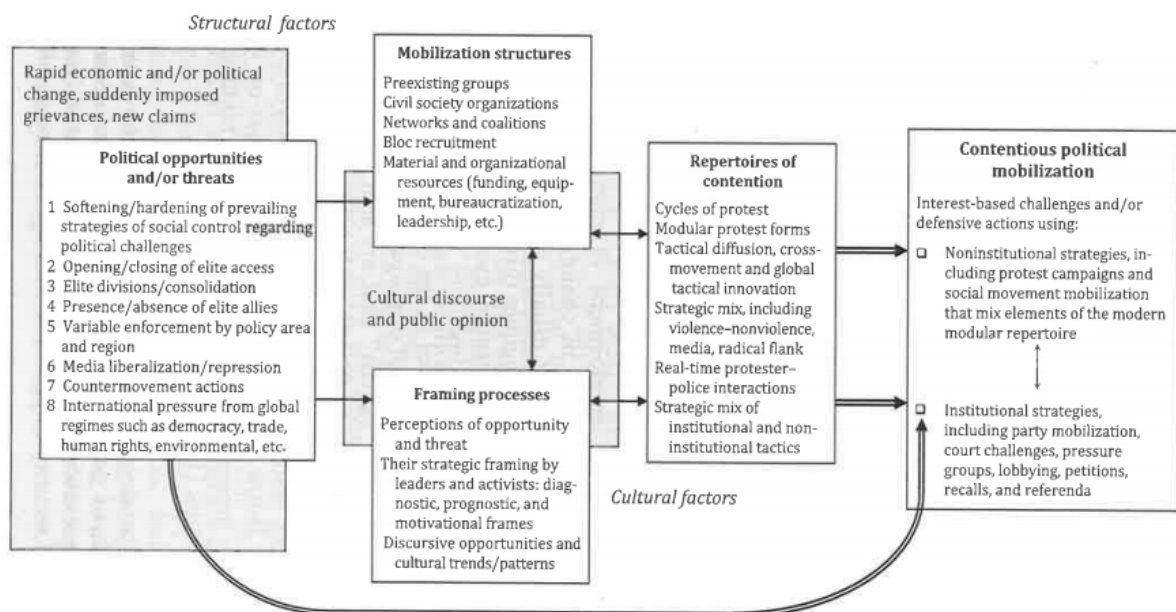
1.3 Social movement theory: interpretatiekaders voor sociale bewegingen

Binnen het TRADO-onderzoek is in de loop van de jaren veel gebruik gemaakt van theoretische kaders uit de transitieliteratuur om lopende processen en praktijken (in beleid, lokale niches, steden etc.) te bestuderen. Dat het mogelijk op hoe maatschappelijke veranderingsprocessen te bestuderen met een systemische blik. Het is dikwijls interessant dat aan te vullen met specifiekere kaders uit bijvoorbeeld de politieke en beleidswetenschap, innovatiestudies, ecologische economie enzovoort, afhankelijk van wat specifiek in beeld gebracht moet worden. Om naar initiatieven als het Transitienetwerk Middenveld te kijken, is er naast de transitieliteratuur natuurlijk een enorme berg theoretisch en empirisch onderzoek in het domein van social movement theorie en onderzoek. Het is onmogelijk (en ook niet de bedoeling) om daarop diep in te gaan in deze paper. Maar het is wel interessant een aantal grote lijnen te distilleren in aanvulling op het boven geschetste transitiekader. De focus ligt op wat de kenmerken zijn van sociale bewegingen en welk soort praktijken ze opzetten.

Het wetenschappelijk werk over sociale bewegingen is vooral na de jaren zestig in een stroomversnelling gekomen. Sindsdien zijn er verschillende theoretische kaders ontwikkeld om sociale bewegingen te begrijpen en te analyseren. Tot de jaren vijftig werden sociale bewegingen dikwijls nog gezien als een uiting van uitzonderlijk en destabiliserend collectief gedrag. Er werd een sterke link gelegd tussen het individuele, psychologische niveau van burgers die vervreemd en geïsoleerd raken in de snel veranderende samenleving en zich tekort gedaan voelen op sociaal en economisch vlak, en die zich daarom op collectief niveau verenigen om via sociale en politieke actie hun rechten op te eisen. Collectieve actie lijkt zo vooral een uitvloeisel van individuele psychologische fenomenen en irrationeel gedrag. Vanaf de jaren zeventig komen er theorieën op die sociale beweging en protest niet meer als een uitzonderlijke vorm van collectief gedrag zien, maar als een weerspiegeling van normale sociale, economische en politieke processen in de samenleving, waarbij sociale bewegingen een specifieke vorm van rationele, politieke actie zijn (Johnston, 2014, Buechler, 2011). Er worden momenteel een viertal grote theoretische perspectieven op sociale bewegingen onderscheiden. De beschrijving daarvan in de volgende paragrafen is gebaseerd op Van der Heijden (2000), Opp (2009), Buechler (2011) en Johnston (2014).

De eerste benadering die definitief breekt met de klassieke theorieën over collectief gedrag is de **Resource Mobilisation Approach** (of hulpmiddelenbenadering) van midden jaren zeventig. McCarthy en Zald, de grondleggers, vertrekken vanuit de schijnbare paradox dat in tijden van stijgende welvaart toch meer protest groeit. Volgens hen zijn het net de beschikbaarheid van middelen die ondernemende leiders in bewegingen aanzet om protesten beter te organiseren en uit te breiden. Om de invloed van sociale bewegingen te verklaren, legt de hulpmiddelenbenadering nadruk op hoe middelen verzameld worden en hoe sociale bewegingen zich organiseren. Ze maakt het belangrijke onderscheid tussen een sociale beweging – opvattingen bij een deel van de bevolking over hoe de maatschappij veranderd moet worden – en de organisaties die de doelstellingen van de beweging proberen realiseren. Om invloed te winnen, moeten organisaties middelen verzamelen: geld (lidgelden, subsidies, donaties...), mensen (sympathisanten, leden, kaders, personeel), expertise, een netwerk van contacten. Kenmerken zoals organisatiestructuur, achterban, geld, expertise en netwerk bepalen de invloed van een organisatie. Binnen een beweging komen meestal meerdere organisaties voor, die soms samenwerken en soms concurrenten zijn. In het algemeen is deze benadering sterk door rational choice modellen beïnvloed, waarbij bewegingsorganisaties geanalyseerd kunnen worden als bedrijven die met hun middelen een voortdurende kosten-batenanalyse moeten maken

als ze verschillende strategieën afwegen, en dat zowel organisaties als individuen sterk gestuurd worden door een logica van eigenbelang. Het werd echter al snel duidelijk dat de analyse van de hulpmiddelenbenadering een hele reeks politieke factoren onderschatte en dat, zeker wanneer landen met elkaar vergeleken werden, de organisatievorm van sociale bewegingen en hun rationalistische logica niet de enige factoren konden zijn die ontstaan, werking en invloed verklaren. De **Political Process theorie** die begin jaren tachtig groeide, legt de nadruk op politieke omstandigheden en de rol van solidariteit en gemeenschappelijke belangen in de groei van sociale bewegingen. Het algemene uitgangspunt is dat onder bepaalde omstandigheden sociale bewegingen succesvol kunnen zijn in het uitdagen van elites. Een cruciale factor daarin is de “politieke opportuniteiten structuur”: de mogelijkheden die de structuur van de staat biedt om verandering te realiseren. Belangrijk is bijvoorbeeld of de institutionele structuur van de staat veel toegangspunten biedt om invloed uit te oefenen (door een decentrale organisatievorm bijvoorbeeld, makkelijke toegang tot parlement of justitie, een open kiesstelsel, vormen van directe democratie). Opportuniteiten worden ook bepaald door hoe de verhouding is tussen politieke partijen en sociale

Figuur 4. Mobilisatie door sociale bewegingen volgen het politieke proces model (Bron: Johnston, 2014, 61)

bewegingen, of door hoe elites omgaan met uitdagers (door hen te integreren of door de confrontatie te zoeken). Uiteraard speelt ook de organisatiekracht van bewegingen een rol: ze moeten de opportuniteiten die zich aandienen weten te benutten. Vooral het feit of er al oudere mobilisatiestructuren bestaan, bepaalt mee hoe makkelijk een beweging invloed kan winnen. Tenslotte is “cognitive liberation” belangrijk: wanneer mensen vinden dat het beleid zijn legitimiteit verloren heeft, dan moeten ze ook nog het geloof hebben dat ze de maatschappelijke orde kunnen veranderen en dat hun deelname aan sociale strijd een verschil maakt. Johnston (2014) noemt de politieke proces benadering de “lingua franca” van onderzoekers die met een politieke bril naar sociale bewegingen kijken. Figuur 4 vat de voornaamste elementen van het model samen. Een combinatie van structurele factoren (onder de vorm van politieke opportuniteiten en mobilisatiestructuren) en culturele factoren (hoe problemen en oplossingen geframed worden) ligt aan de basis van een uitgebreide repertoire van protestvormen die tot politieke mobilisatie kunnen leiden, onder de vorm van institutionele of niet-institutionele strategieën.

Hoewel in recente versies van de politiek procesbenadering ook framing een plaats krijgt, blijft de nadruk toch vooral naar de structurele elementen gaan. In de **sociaal constructivistische benadering** staat daarentegen de rol van sociale bewegingen als producent van kennis centraal. Een belangrijke kritiek op de voorgaande kaders is dat ze de eisen en ideeën van bewegingen als gegeven, duidelijk en onproblematisch beschouwen. In het constructivistische perspectief wordt daar tegenover benadrukt dat de definitie, interpretatie en verspreiding van klachten, problemen, eisen en oplossingen een belangrijke verwezenlijking en een centraal kenmerk is van sociale bewegingen. Sociale bewegingen proberen de maatschappij te overtuigen van hun “frame”, hun kijk op de zaak, om op die manier aanhangers te winnen en maatschappelijk zwaarder te wegen. Ze proberen daarbij dominante interpretatiekaders te doorbreken en een nieuw perspectief op de werkelijkheid te bieden. Er zijn drie typische manieren om aan framing te doen (Buechler, 2011): problemen benoemen en oorzaken blootleggen (‘diagnostic framing’), oplossingen formuleren en strategieën voorstellen om ze te realiseren (‘prognostic framing’), en overtuigen dat het mogelijk is via allerlei vormen van actie een verschil te maken (‘motivational framing’). Om aan invloed te winnen is daarbij *frame alignment* noodzakelijk: het verbinden van individuele waarden, overtuigingen en belangen van burgers met de ideologie, doelen en activiteiten van de sociale organisatie. Frames zijn meestal gebonden aan specifieke thema’s of problematieken, maar in de literatuur wordt ook verwezen naar ‘master frames’, interpretatiekaders die thematieken overstijgen en daardoor verschillende bewegingen met elkaar kunnen verbinden.

Het vierde invloedrijke analysekader is dat van de **nieuwe sociale bewegingen theorie**, en dat heeft een veel sterkere basis in Europees onderzoek dan de andere kaders. Het is van belang om het “nieuwe” goed te begrijpen. Dat verwijst uiteraard naar de nieuwe bewegingen die vanaf de jaren zestig opkomen: milieubeweging, vrouwenbeweging, vredesbeweging, derdewereldbeweging, homobeweging enzovoort. Maar het centrale punt in de theorie is dat de maatschappij diepgaand aan het veranderen is en dat dat de opkomst van nieuwe bewegingen verklaart. Zoals het liberale kapitalisme van de 19^e eeuw leidde tot het ontstaan van de arbeidersbeweging, zo zien we in de tweede helft van de twintigste eeuw het ontstaan van een postindustriële consumptiesamenleving met nieuwe bewegingen. Ook al hebben theoretici (zoals Habermas, Castells, Touraine en Melucci) verschillende invalshoeken, het gaat om een perspectief dat wijst op brede historische transformaties in de samenleving, wat leidt tot nieuwe breuklijnen en conflicten, en dus nieuwe bewegingen. Waarin onderscheiden deze bewegingen zich? Belangrijke kenmerken zijn: een meer verspreide sociale basis maar met een overwicht van een goed opgeleide nieuwe middenklasse; nadruk op postmateriële waarden en verzet tegen economische groei en consumptie als hoogste doel; minder hiërarchische en gecentraliseerde organisatiestructuur, in netwerken met directe, gelijkwaardige participatie; aandacht voor de ontwikkeling van een collectieve identiteit van de deelnemers; nieuwe actievormen, zowel in protest als in de ‘prefiguratie’ van andere vormen voor de samenleving; de politisering van het dagelijkse leven dat ook een arena van politieke actie wordt; een verzet tegen de geïnstitutionaliseerde politiek en elites die proberen opleggen wat de ‘juiste’ en ‘normale’ maatschappelijke en culturele codes zijn. Van der Heijden (2000) merkt op dat het perspectief ondertussen tekort schiet voor het analyseren van hedendaagse (milieu)bewegingen, enerzijds omdat die ondertussen verregaand geïnstitutionaliseerd zijn, maar ook doordat de context weer veranderd is onder invloed van neoliberalisme, privatisering en deregulering. Teruggrijpend naar het centrale punt van de nieuwe sociale bewegingen theorie – dat structurele veranderingen in

de maatschappij tot nieuwe breuklijnen en nieuwe bewegingen leiden – roept dat dan de vraag op welke invloed dat heeft op de vorm en inhoud van hedendaagse sociale bewegingen.

Verderbouwend op die laatste gedachte is het interessant vast te stellen dat de laatste jaren het debat in Vlaanderen over de rol en positie van sociale bewegingen sterk gevoerd is vanuit een **politiserings-depolitiserings perspectief** (een visie die onder deze vorm niet aan bod komt in . Auteurs als Van Bouchaute en De Bruyne hebben er herhaaldelijk op gewezen dat volgens hen veel sociale bewegingen gedepoliteerd zijn geraakt in de loop van de tijd (De Bruyne en Van Bouchaute 2014, Van Bouchaute 2013). Daarmee bedoelen ze dat bewegingen de bestaande kapitalistische, neoliberale maatschappelijke orde niet meer fundamenteel in vraag stellen. Integendeel, ze zijn geëvolueerd tot medebeheerders van het systeem, ze zijn uitvoerder geworden van het beleid en proberen zich als verantwoordelijke partners te gedragen. Zich inspirerend op auteurs als Chantal Mouffe en Jacques Rancière stellen ze dat sociale bewegingen moeten herpolitiseren: een sociaal-ecologische samenleving is alleen te realiseren als er voorbij de bestaande sociale verhoudingen gekeken wordt en de bestaande orde niet langer als onvermijdelijk gezien wordt. Mouffe stelt zo dat elke politieke orde hegemonisch is, namelijk de uitdrukking van bepaalde machtsrelaties op een bepaald moment in de tijd. Wie de macht heeft, probeert die ordening graag als ‘natuurlijk’ te verkopen, alsof er geen alternatief is voor de staat van de dingen. Geen enkele orde is echter alomvattend, dingen kunnen altijd anders zijn en elke orde kan uitgedaagd worden. In dit denkkader is politiek een strijd tussen tegenstanders over welke richting de samenleving moet uitgaan en hoe ze vorm moet krijgen. Er is daarbij geen geprivilegeerd subject (zoals de arbeidersklasse) om die politisering te bewerkstelligen; elk persoon en elke groep die de plaats weigert die hem/haar in de samenleving krijgt toegewezen, kan aan politiek doen. Dat herpolitiseren kan onder verschillende vormen: binnen bestaande middenveldorganisaties herbronnen, nieuwe organisaties die nieuwe actievormen uitproberen, nieuwe netwerken bouwen tussen het erkende middenveld en informele burgerorganisaties⁷.

1.4 Even recapituleren

Dit TRADO-onderzoek vertrekt vanuit de bekommernis om beter inzicht te krijgen in de strategieën van sociale bewegingen die de transitie naar een duurzame samenleving als doel vooruit schuiven. Hoe formuleren zij problemen en oplossingen? Welk soort verandering streven ze na? Hoe proberen ze invloed te winnen? Wat lukt er en welke problemen duiken op? Daarbij wordt specifiek ingezoomd op de werking van het Transitienetwerk Middenveld. De discussie in dit eerste deel levert veel invalshoeken op van waaruit die vragen beantwoord kunnen worden, zowel vanuit de kaders van de transitiewetenschap als vanuit die van de sociale bewegingstheorie. Het is niet de bedoeling om één geprivilegeerd kader naar voren te schuiven, en al zeker niet om een nieuw coherent theoretisch kader te bouwen om naar TNM te kijken. De concepten en inzichten uit de verschillende theoretische kaders kunnen als hulpmiddel gebruikt worden om de leergeschiedenis van het TNM, of periodes in die geschiedenis, op verschillende manieren te lezen.

Het transitiekader geeft de mogelijkheid een systemische blik te hanteren, waarin organisaties zich moeten positioneren ten opzichte van landschap, regimes en niches, routines en sociale praktijken.

⁷ Met dit perspectief als achtergrond publiceerden De Bruyne en De Bisschop (2013) een kritiek op transitiedenken en – praktijk. Dat leidde tot reacties van Loorbach e.a. (2013) en van mezelf (Paredis, 2014).

Daarbinnen kunnen ze verschillende vormen van agency opzetten. Aangezien transitieprocessen politieke processen zijn, kunnen ze ook werken aan framing en discoursen, regels en instituties, machtsmiddelen en actornetwerken. Het transitiedenken wijst er verder op dat transitie een materiële kant hebben, o.a. via de technologische aspecten van maatschappelijke systemen. Sociale bewegingstheorie biedt daarop heel wat interessante aanvullingen. Om het waarom en hoe van sociale bewegingen te begrijpen, kan een onderzoeker o.a. kijken naar de structuur van politieke opportuniteiten waarin bewegingen hun plaats moeten zoeken, naar de framing die ze in de markt zetten, naar de middelen die ze mobiliseren, naar de brede maatschappelijke evoluties die nieuwe breuklijnen en conflicten veroorzaken, en de vraag in welke mate bewegingen de bestaande orde in vraag stellen. De vraag is dan welke thema's er met de methode van een learning history allemaal naar boven komen.

2. Aanpak van deze paper: een 'learning history'

Zoals in de inleiding gezegd, is een deel van het onderzoek van Steunpunt TRADO opgezet als actieonderzoek. Het voorliggende onderzoek past binnen onderzoeklijn 1 van TRADO, waarin onderzoek gedaan wordt naar de strategieën van actoren die transitie nastreven en hoe ze daarbij omgaan met de structuren waarop ze onvermijdelijk botsen. Het gaat daarbij niet om afstandelijke analyses van een onderzoeker die buiten zijn onderwerp staat, maar TRADO heeft als Steunpunt uitdrukkelijk de opdracht meegekregen om transitiedenken en –doen in Vlaanderen een duw in de rug te geven via actieonderzoek. De meeste TRADO-onderzoekers zijn dus ook op een of andere manier betrokken bij hun onderzoeksobject.

In dit geval was ik al bij het Transitienetwerk Middenveld betrokken nog vóór TRADO bestond en er van dit onderzoek sprake was. In de opstartperiode van TNM begin 2010 werd ik gecontacteerd om als individu deel uit te maken van het netwerk, enerzijds omwille van mijn vertrouwdeheid als onderzoeker met duurzame ontwikkeling en transitiedenken, anderzijds omwille van mijn bekendheid met veel sociale organisaties (in de periode 1993-2001 werkte ik voor het toenmalige Vlaams Overleg Duurzame Ontwikkeling, een netwerk van organisaties uit o.a. de milieu-, derdewereld- en vredesbeweging). De beslissing om TNM ook "officieel als onderzoeker" van TRADO op te volgen, dateert van 2012 toen TRADO als onderzoeksnetwerk startte en in overleg binnen de TRADO-Stuurgroep geoordeeld werd dat TNM een interessante case was, o.a. omdat het als transitieproces niet vanuit de overheid geïnitieerd was (tegenover bijvoorbeeld het DuWoBo- en het Plan C netwerk) en omdat het een eigen kijk op transitie trachtte te ontwikkelen. Voor het TRADO-jaarplan van 2014 stelde ik voor het onderzoek uit te werken via de methodologie van een *learning history*. Omwille van de drukke vergader- en organisatiekalender van TNM in de voorbereiding van het Transitiefestival van 2014, werd de leergeschiedenis uiteindelijk verschoven naar 2015.

Wat houdt de **methodologie van een learning history** precies in, en hoe werd er in dit geval concreet mee gewerkt? Simpel gezegd heeft een leergeschiedenis als doel om vast te leggen wat mensen in een bepaald veranderingsproces geleerd hebben. Het verhaal wordt ontwikkeld samen met de deelnemers, zodat het een gezamenlijk verteld verhaal wordt dat hun ervaringen en inzichten weergeeft. Het gaat niet zomaar om het neerpennen van een geschiedenis in een document, maar is een expliciete poging om reflectie een plaats te geven in een proces. Roth en Bradbury (2008) stellen dat een leergeschiedenis zowel product als proces is: "It is a process that assesses a change initiative

through developing the capability of the people in the organization to evaluate their accomplishments in the service of creating materials with which to diffuse their learning to other interested parties” (352). De essentie is gezamenlijk te reflecteren wat er zich allemaal heeft afgespeeld, en zo het proces en de samenwerking tussen de deelnemers te versterken. De bedoeling is dat de deelnemers leren, maar dat er ook als organisatie geleerd wordt. Om die collectieve reflectie te vereenvoudigen wordt gebruik gemaakt van een gezamenlijk verteld verhaal ('a jointly told tale'), een tekst die een geschiedenis vertelt op basis van interviews, documenten en – in dit geval van TNM – participatieve observatie. Het gaat om een methode die een ruimte voor dialoog creëert, verschillende perspectieven toelaat, maar het ook mogelijk maakt naar een gezamenlijk verstaan te groeien o.a. over het traject dat is afgelegd, de keuzes die gemaakt zijn, de obstakels waarop men stuit, en waar het proces nu staat. De reflectie krijgt vorm op minstens twee manieren: eerst in interviews die mensen ertoe aanzetten na te denken over de organisatie en hun rol erin, later tijdens het lezen van de tekst en de gezamenlijke bespreking ervan.

Bradbury (2006) maakt een boeiend punt wanneer ze stelt dat in de zoektocht naar duurzame ontwikkeling het talent om een onderzoekende houding aan te nemen en in dialoog te gaan, gezien moet worden als gelijkwaardig aan de ontwikkeling van technologische innovaties. Zoals boven al gezegd – bij de bespreking van transitie – produceren en reproduceren we onze wereld door ontelbare dagelijkse handelingen en interpretaties. Verandering voor duurzaamheid wordt dan mede mogelijk door bewust de dialoog aan te gaan over die handelingen en interpretaties en een nieuwe visie en discours te ontwikkelen. Een leergeschiedenis biedt een structuur voor actieonderzoek waarmee dat geprek in organisaties kan worden aangegaan (iets wat in de meeste organisaties geen normale praktijk is en waarvoor er meestal weinig of geen tijd genomen wordt).

In de praktijk kan een learning history verschillende vormen en omvang aannemen, afhankelijk o.a. van middelen voor onderzoekers en de tijd die de organisatie en haar mensen er kunnen insteken. Een typisch kenmerk is dat een leergeschiedenis meerdere lagen bevat en dat dit ook typografisch zichtbaar gemaakt wordt in de uitgeschreven versie, met name door met meerdere kolommen te werken. Meestal zijn er drie lagen in de tekst: een laag met het feitelijke verhaal zoals dat door alle deelnemers beleefd is, een laag met interpretaties en commentaren van deelnemers op hoe ze dat verhaal beleefd hebben, en een laag met reflecties van de onderzoeker op de twee vorige lagen. In de onderstaande learning history van TNM (deel 3) is de feitelijke laag weergegeven in tekst die over de breedte van het blad loopt. Reflecties van deelnemers onder de vorm van citaten uit interviews of uit de gezamenlijke bespreking, staan in de linkerkolom. Reflecties van mezelf als onderzoeker staan in de rechterkolom. In de versies van de leergeschiedenis die door de TNM-Stuurgroep besproken zijn, werden bij de citaten telkens ook de naam van de deelnemer toegevoegd. In de versie die in deze working paper is opgenomen, is alles anoniem gemaakt.

Er zijn gewoonlijk een aantal grote lijnen te onderscheiden in de uitwerking van een leergeschiedenis. De volgende stappen zijn min of meer chronologisch, al lopen in de praktijk stappen altijd door elkaar, of is er een heen en weer tussen stappen:

- het afbakenen van thema's en focus: zoals boven al aangeheeld, past het onderzoek binnen het algemene thema van onderzoekslijn 1 van TRADO 'actoren en structuren', waarbij de het doel is beter inzicht te krijgen in de strategieën van actoren die de transitie naar een duurzame samenleving als doel vooruit schuiven, op welke (structurele) belemmeringen ze botsen en hoe ze daarmee omgaan. Na bespreking van de onderzoeks aanpak zowel binnen de TRADO-

Stuurgroep als binnen de TNM-Stuurgroep werden twee grote focuspunten naar voren geschoven: ten eerste inzicht verwerven in de werking en ontwikkeling van het netwerk, het belang en de rol die deelnemers ervoor zien, en de vraag hoe dat past binnen de strategie van hun organisatie; ten tweede inzicht verwerven in hoe het netwerk invloed tracht uit te oefenen om transitie te stimuleren en op welke problemen het daarbij stuit. De ruimere context zijn de veranderingen waarin het middenveld zelf zit en de veranderende verhoudingen tussen overheid, markt en civiele samenleving. De leergeschiedenis van TNM is daarnaast grotendeels toegespitst op de geschiedenis van de Stuurgroep van TNM, aangezien die het grootste deel van de tijd ook de feitelijke werking van TNM was, met slechts een beperkte rol van de werkgroepen.

- opstellen van een tijdslijn: een tijdslijn maakt het mogelijk een overzicht op hoofdlijnen te krijgen van de evolutie van een organisatie of project. Daarrond kan de leergeschiedenis dan verdere invulling krijgen. Aangezien ik vroeg bij TNM betrokken was, kon ik beschikken over de relevante documenten en me baseren op eigen notities voor de tijdslijn. Wanneer documenten ontbraken kon ik beroep doen op leden van TNM. Verschillende mensen bezorgden me ook spontaan extra achtergrondinformatie. Rond die tijdslijn is de leergeschiedenis dan opgebouwd. Voor de bespreking van de leergeschiedenis in groep (op 19 juni 2015 en 20 mei 2016 – zie verder) tekende ik een tijdslijn met de belangrijkste momenten op een rol behangpapier van ongeveer vijf meter.
- analyse van documenten en houden van interviews: documenten en interviews dienen om het proces verder te documenteren, verschillende inzichten en leerervaringen op te tekenen, discussiepunten te leren kennen. Naast de documenten en interviews, beschik ik over een uitgebreide reeks eigen notities van stuurgroepen, studiemomenten, transitiefestivals, informele gesprekken enzovoort. Volgende interviews werden afgenomen (tussen haakjes de verwijzing die in citaten gebruikt wordt):
 - twee medewerkers van ABVV, Brussel, 14 april 2015 (interview 1a en 1b)
 - medewerker van Vredeseilanden, Brussel, 21 april 2015 (interview 2)
 - medewerker van Samenlevingsopbouw RISO Vlaams-Brabant, Leuven, 5 mei 2015 (interview 3)
 - twee medewerkers van ACV, Brussel, 20 mei 2015 (interview 4a en 4b)
 - medewerker van Beweging.net, Brussel, 2 juni 2015 (interview 5)
 - medewerker van Triodos Bank, Brussel, 3 juni 2015 (interview 6)
 - voormalig medewerker van VODO, Gent, 4 juni 2015 (interview 7)
 - voormalig medewerker van BBL, 25 augustus 2015 (interview 8)
 - voormalig medewerker van Demos, Gent, 5 november 2015 (interview 9)
- maken van een ontwerp van leergeschiedenis: op basis van alle materiaal (interviews, documenten, notities) wordt er een eerste versie van de leergeschiedenis geschreven, dikwijls enkel met de eerste twee lagen (feitelijk verhaal en interpretaties). In dit geval was dat ook zo.
- bespreking van en reflectie op het ontwerp: er zijn verschillende mogelijkheden om mensen te laten reageren op het ontwerp. Dat kan bijvoorbeeld schriftelijk, maar het belangrijkste is toch om in gesprek te gaan met de groep die bij het project of de organisatie betrokken is. Onderlinge discussie is bedoeld als een belangrijk leermoment over het proces, maar dient ook als verdere opbouw van het gezamenlijk vertelde verhaal. In dit geval werd de ontwerp-leergeschiedenis besproken tijdens twee discussiemomenten van telkens ongeveer drie uur (op 19 juni 2015 en 20 mei 2016). De tekst was telkens op voorhand doorgestuurd. Tijdens de eerste discussie hing de tijdslijn aan de muur en kregen de deelnemers twee vragen voorgelegd: “Wat

heeft jullie (positief of negatief) getroffen in de leergeschiedenis?” en “Welk moment willen jullie zeker met de groep bespreken en waarom?”. Via post-its werd dit op de tijdslijn aangebracht. Op basis daarvan werd beslist rond zeven grote thema’s het gesprek aan te gaan. Bij de tweede discussie was de leergeschiedenis bijna afgewerkt en werd vertrokken van de volgende vragen: “Welke twee leerpunten haal je uit de geschiedenis?” en “Wat trek je als conclusies voor de toekomstige werking van TNM?”

- afwerking en verspreiding: leren binnen de betrokken groep is één belangrijk doel van een learning history. Maar de achterliggende hoop is dat zo’n leerprocessen ook bruikbaar kunnen zijn voor andere groepen. Daarom worden leergeschiedenissen dikwijls gepubliceerd en verspreid. Ze worden daarbij ook geheel of gedeeltelijk anoniem gemaakt. Voor de TNM-leergeschiedenis is dat ook gebeurd. In het feitelijke verhaal zijn namen vermeld wanneer dat relevant was. De citaten van deelnemers zijn evenwel anoniem gemaakt. In de versies die met de TNM-Stuurgroep besproken zijn was dit niet het geval omdat het de mogelijkheid om te leren en open te discussiëren aanzienlijk vergroot.

3. Een leergeschiedenis van het Transitienetwerk Middenveld

Dit derde deel bevat de eigenlijke leergeschiedenis van het Transitienetwerk Middenveld. Om het lezen te vergemakkelijken, is het proces ingedeeld in verschillende episodes, zoals ze ook min of meer beleefd zijn door de deelnemers. In bijlage 1 is een tijdslijn opgenomen met een aantal belangrijke gebeurtenissen. Typografisch is de tekst in drieën gedeeld. De doorlopende tekst over de volledige breedte van een blad vertelt het feitelijke verhaal van TNM. De linkerkolom bevat citaten uit de interviews, aansluitend bij de feitelijke gebeurtenissen. De rechterkolom in cursief zijn reflecties en bedenkingen van mezelf als onderzoeker, met regelmatig expliciete of impliciete verwijzingen naar de theoretische achtergrond in deel twee.

3.1 De context: een netwerk ontstaat niet uit het niets

Het TransitieNetwerk Middenveld (TNM) start officieel op 1 juli 2010, maar het netwerk staat er natuurlijk niet opeens (en draagt ook niet meteen die naam). Er zijn ten eerste in de maanden voordien een reeks voorbereidende gesprekken, ontmoetingen en vergaderingen geweest, sterk geïnspireerd door het boek *Terra Reversa* van Peter Tom Jones en Vicky De Meyere (zie verder onder 2.). Ten tweede, en minstens even belangrijk, is dat alle betrokken organisaties en individuen een eigen voorgeschiedenis hebben die bij hen een basis heeft gecreëerd waardoor ze ontvankelijk werden voor het idee van TNM. Alle organisaties en betrokken individuen blijken in de jaren voordien op een of andere manier met duurzame ontwikkeling en/of transitie aan de slag geweest te zijn. Dat legde de ondergrond waarop het netwerk gebouwd kon worden. Het valt buiten het bestek van deze learning history om al die voorgeschiedenissen op hun beurt te onderzoeken en op te tekenen. Maar het is toch interessant om kort enkele voorbeelden te bekijken, zonder daarbij volledigheid na te streven.

- Vakbonden en milieubeweging zijn al van in 1987 voorzichtig beginnen samenwerken, in de organisatie Arbeid en Milieu, met de bedoeling begrip voor elkaars standpunten te

bevorderen en waar mogelijk gezamenlijke activiteiten op te zetten of standpunten in te nemen. Arbeid en Milieu richt zich vooral op samenwerking op bedrijfsniveau.

- Wanneer vanaf het begin van de eeuw het klimaatprobleem steeds meer aandacht krijgt, vinden vakbonden en een brede waaier aan NGO's elkaar in de Klimaatcoalitie (2008). De klimaatcrisis in combinatie met de financiële crisis (najaar 2008) brengt daarna de discussie over "green economy", "green growth", "green jobs" op de agenda. In internationale vakbondsmiddens wordt de term "just transition" gelanceerd, die in 2009 ook zijn weg naar IPCC-teksten vindt. Op Belgisch vlak houdt ACV in 2009 een Toekomstcongres waar de klimaat- en energiecrisis als één van de grote uitdagingen gedefinieerd wordt, ook voor de vakbond.
- Een soort voorloper van TNM – maar dan zonder de vakbonden – is het Vlaams Overleg Duurzame Ontwikkeling (VODO), opgericht in 1991 en opgeheven in 2012. In VODO werkten vooral de nieuwe sociale bewegingen (o.a. milieu-, derdewereld-, vredesorganisaties) samen rond duurzame ontwikkeling. VODO was één van initiatiefnemers van TNM en enkele organisaties en personen die bij VODO betrokken waren, zitten ook in TNM. De werkgroep landbouw-voeding van VODO zal uiteindelijk ook verder gezet worden in TNM.
- In kringen rond het sociaal-ecologische tijdschrift Oikos, Groenplus en Jonggroen (resp. de ouderen- en jongerenwerking van Groen) groeit het idee om een platform op te richten met mensen uit verschillende hoeken, maar met een groen-links profiel, dat met een duidelijke maatschappelijke visie het politiek debat moet trachten beïnvloeden. In de loop van 2006 komt hieruit de organisatie Terra Reversa voort (met o.a. Jef Peeters, Ward Bosmans en Peter Tom Jones).
- In de cultuursector is er in 2008 de eerste editie van *Burning Ice*, in organisatie van het Kaaitheater (met Guy Gypens), een theater-, dans- en performancefestival dat het debat wil stimuleren over de verhouding tussen mens en milieu en de transitie naar een duurzamere samenleving. Verschillende cultuur- en kunstinstellingen beginnen ook te onderzoeken hoe ze hun praktijken duurzamer kunnen maken.
- De beleidsomgeving in Vlaanderen is ook voorzichtig in beweging. In 2006 wordt de eerste Vlaamse Strategie voor Duurzame Ontwikkeling goedgekeurd. Vanaf 2006 en 2007 experimenteert de Vlaamse overheid met twee transitieprocesmanagementprocessen, namelijk DuWoBo (voor duurzaam wonen en bouwen) en Plan C (voor duurzaam materiaalbeheer). Verschillende deelnemers aan TNM leren hier voor het eerst het transitiedenken kennen, voornamelijk via werkgroepen van Plan C. Peter Tom Jones is lid van de eerste zogenaamde transitiearena van Plan C. Anderen (o.a. Jan Wyckaert, Erik Béatse) nemen deel aan de werkgroep "Wakker Publiek".
- Sinds 2007 functioneert er een beleidsondersteunend wetenschappelijk Steunpunt Duurzame Ontwikkeling. Daarin start het eerste onderzoek in Vlaanderen over transities (door Erik Paredis). Het Steunpunt wordt in verschillende transitieprocessen betrokken.

De opsomming in puntjes verhult enigszins dat veel organisaties en individuen elkaar op meerdere fora regelmatig ontmoetten en/of dat er al vormen van samenwerking bestonden. Bestaande contacten en structuren vormen een basis voor nieuwe samenwerking.

3.2 De voorbereiding: geïnspireerd door ‘Terra Reversa’

De directe inspiratie voor het TNM komt van het boek *Terra Reversa. De transitie naar rechtvaardige duurzaamheid* van Peter Tom Jones en Vicky De Meyere, verschenen midden 2009. In het boek stellen de auteurs dat de ecologische crisis, en dan vooral de klimaatsverandering, ons dwingt om over een nieuw economisch en maatschappijmodel na te denken dat én ecologischer én sociaal rechtvaardiger is. Ze pleiten voor transities op vlak van onder andere voeding, mobiliteit, wonen en bouwen, toerisme. Ze voegen eraan toe dat de processen die daarrond lopen in Vlaanderen te weinig rekening houden met de sociale kant van transitie. Bovendien wijzen ze op een “transitieparadox”: de overheden die proactief zouden moeten zijn om de problemen aan te pakken en een draagvlak te creëren, doen dat niet. Wie zijn volgens hen de sociale actoren die dan wel voor radicale verandering kunnen zorgen? “Wat ons inziens fundamenteel lijkt, is de rol van een sterk, eendrachtig en visionair maatschappelijk middenveld (...) Indien er voldoende tegenmacht wordt opgebouwd vanuit dat middenveld, en op voorwaarde dat het ageert vanuit een gedeeld *Leitbild*, dan zal ook de politieke wereld beginnen te bewegen” (p. 168-169). Het boek roept middenveldorganisaties op om een eigen visie over transitie te ontwikkelen en daarrond samenwerking aan te gaan. Daarvoor zullen die organisaties ook intern moeten veranderen, en daarbij is dan weer “een doorslaggevende rol weggelegd voor de gangmakers, de zwaargewichten en de multiplicatoren binnen de grote middenveldbewegingen” (p. 170).

De veranderingstheorie die hier naar boven komt, gaat ervan uit dat een eendrachtig middenveld met een duidelijke visie de politieke wereld voldoende onder druk kan zetten om haar beleid te veranderen. Om daartoe te komen, is er ook verandering nodig in het middenveld zelf, waarbij de veronderstelling is dat leidende figuren het verschil kunnen maken.

Tijdens de publiciteitsronde voor het boek – waarbij Jones en De Meyere in Vlaanderen op tientallen plaatsen lezingen geven en in debatten zitten – begint deze boodschap aan te slaan. Vooral de vakbonden en grote middenveldorganisaties zoals ACW overhalen is cruciaal om impact te kunnen genereren. Tijdens debatten in o.a. Leuven, Gent en Antwerpen blijken die daar wel voor open te staan. Maar ook in de culturele hoek en in de NGO-wereld is er belangstelling voor het idee.

“Er was in De Groene Waterman een debat met Rudy De Leeuw en mezelf. Peter Tom Jones was wat verrast door onze aanbreng, en de zaal keek ook wat verbaasd, maar ik kon terugvallen op de elementen van het Toekomstcongres. Rudy De Leeuw volgde dat. Tom had ook goede contacten met het ACW, met Ann De Meulemeester. Het klimaat was er en wij als ACV wilden ook een quantumsprong nemen” (interview 4a)

Ook hier blijkt het belang van op bestaande organisatiestructuren te kunnen terugvallen: vakbonden, sociale bewegingen, ngo-netwerken.

“Met VODO waren we in die tijd actief in het Vlaams-Nederlandse Platform voor een Duurzame en Solidaire Economie, waarmee we een paar conferenties belegd hadden. Via zijn boeken raakte ook Peter Tom Jones daarbij betrokken als spreker. Zo is de discussie over een nieuw netwerk met daarin VODO als trekker op de agenda gekomen.” (interview 7)

Uiteindelijk vertrekt een uitnodiging voor een startvergadering op 12 februari 2010, en dat in de hoofdzetel van het ACW in Schaarbeek. De uitnodiging is ondertekend door vier personen: Peter Tom Jones, An Heyerick (VODO), Ward Bosmans (denktank Terra Reversa) en Dirk Barrez (PALA). De uitnodiging bevat een vergelijkbare analyse als het boek *Terra Reversa: een rechtvaardige transitie kan alleen als sociale bewegingen voldoende kritische massa opbouwen*. Daarom moet het middenveld haar eigen transitiearena organiseren. “Hoofddoel van de visionaire middenveld transitiearena is om in de grotere maatschappelijke arena met vereende visie en krachten efficiënt te wegen op zowel de politiek als op de economie (...) In eerste instantie betreft het één arena met friskijkers en zwaargewichten uit het middenveld, die in staat zijn om buiten hun klassieke representatieve rol te treden”.

“In het begin was er een beetje wantrouwen: weer een nieuwe manier van samenwerking, met partners die je wel af en toe tegenkomt, maar je bent in bepaalde opzichten ook ‘concullega’s’ (...) Dat was misschien wel een goede zet van Peter Tom Jones: we hadden wel een soort mandaat van binnenuit, dat we daar zaten met steun van de beweging, maar we waren nooit een afgevaardigde (...) die daar een nauw afgebakende visie moest verdedigen (...) Dat je daar voorlopers voor nodig had, en niet zomaar eender welke vertegenwoordiger, heeft daar een goede rol gespeeld, omdat je zo een groep was die samen vooruit wilde.” (interview 1b)

“Dat is een aantal keer besproken: enerzijds zitten er mensen ten persoonlijk titel, die uit een organisatie komen, maar niet met een volledig mandaat uit een organisatie. Dat maakte het makkelijker om aan mij en Triodos de vraag te stellen om er tijd voor te maken.” (interview 6)

Het idee van ‘voorlopers’ en ‘friskijkers’ die niet als vertegenwoordiger optreden, maar wel de gevoeligheden van een organisatie kennen, is ontleend aan de aanpak van transitie management (TM). De hoop is dat er op die manier onbevangen gediscussieerd kan worden en nieuwe visies uitgewerkt. Uit de citaten blijkt dat dit werkt om mensen rond tafel te krijgen. Het creëert een “vrijplaats”, een woord dat regelmatig valt in de interviews, een plaats waar vrij van mening gewisseld kan worden. Ook andere ideeën uit TM worden overgenomen, zoals het belang van gezamenlijk werken aan een probleemanalyse en toekomstvisie. De inspiratie door TM is opvallend omdat TNM als initiatief in deze beginfase ook een reactie is op bestaande transitie management processen zoals DuWoBo en Plan C, waarin volgens de organisatoren te weinig sociale accenten liggen, waardoor ze een technocratische versie van transitie promoten.

Het discours in de uitnodiging is vergelijkbaar met dat uit het boek *Terra Reversa*, maar er ligt duidelijk meer nadruk op welvaart en werk tijdens en na de transitie. Er wordt vooruitgekeken naar “een globaal rechtvaardige economie die in 2050 vergelijkbare welvaart voortbrengt met veel minder milieu-impact (...) Geluk bij een ongeluk, in een eerste fase is die ombouw één grote schreeuw om

werk. Vele handen zijn nodig om het vernietigde natuurlijke kapitaal te herstellen en een milieu- en mensvriendelijke voedsel economie te creëren. Leefbare steden uitbouwen en renoveren, energiezuinige woningbouw, de transport economie herdenken en hertimmeren, de productie van welvaart dematerialiseren, energievoorziening op hernieuwbare sporen zetten, grondstoffen recycleren, voor al die ambities moeten meer hersens en handen aan het werk”.

“We hebben een congres gehad in april 2010 dat sociaal rechtvaardige duurzaamheid als thema had. We hebben daar voor de eerste keer het transitieverhaal naar onze achterban gebracht. Dat was geen evidentie: niemand snapte het woord transitie en velen dachten “moeten wij daarmee bezig zijn? We zijn een sociale organisatie”. We hebben het op de agenda kunnen houden door de link te leggen met sociale rechtvaardigheid: de transitie moet niet alleen groen zijn, maar ook sociaal.” (interview 5)

In de uitnodiging zitten de eerste aanzetten om een discourscoalitie te bouwen waarin transitie niet alleen als een vraagstuk van ecologie en internationale rechtvaardigheid gedefinieerd wordt, maar waar ook de arbeidersbeweging een belangrijke rol heeft.

Aanvankelijk willen de organisatoren snel van start gaan met het echte werk, maar het afstemmen van verwachtingen en het vinden van draagvlak bij de organisaties neemt tijd in beslag, o.a. omdat verschillende organisaties het voorstel eerst moeten bespreken in hun bestuursorganen. Dit geldt in het bijzonder voor de vakbonden. Uiteindelijk vinden er drie voorbereidende vergaderingen plaats: op 12 februari 2010 bij ACW, op 17 maart 2010 bij ABVV, op 21 mei 2010 bij het Kaaitheater. Organisaties stellen voor wat hun werking is, wat hun verwachtingen zijn, hoe ze naar de rol van het middenveld kijken. Tussen februari en mei worden er verschillende nota's en powerpoints gemaakt waarin de opzet vorm krijgt. Deze bevatten in essentie drie soorten informatie en voorstellen: de inhoudelijke achtergrond voor het netwerk, de rol die het middenveld te spelen heeft, de organisatiestructuur voor het nieuwe netwerk. De achtergrond wordt voornamelijk geduid vanuit de dringende noodzaak om de klimaatproblematiek en de overschrijding van ecologische grenzen aan te pakken. Dat vraagt een transitie die én ecologisch én sociaal is. Het idee van “just transition” (een transitie die sociaal is en voldoende werk creëert) wordt uit vakbondsmiddens opgepikt. De transitie zal vanuit een samenspel tussen vele actoren tot stand komen, maar het middenveld heeft een belangrijke rol om enerzijds te wegen op het beleid (met o.a. visies, lobby, coalities) en anderzijds via boycotts en “bycots” het bedrijfsleven onder druk te zetten. Voor de organisatiestructuur wordt gedacht aan een horizontale transitiearena die een toekomstvisie uitwerkt, strategische lijnen uitzet en inzet op beleidsbeïnvloeding en draagvlakcreatie. Aanvankelijk wordt gedacht om hierin ook “zwaargewichten” uit de bewegingen te laten participeren, maar dit blijkt niet realistisch. Daarnaast ligt er een voorstel voor verticale arena's met experts die deelvisies en transitiepaden uitwerken op basis van de visie uitgewerkt in de horizontale groep. Als mogelijke thema's wordt gedacht aan n o.a. energie, voeding en landbouw, mobiliteit, wonen en bouwen, fiscaliteit, arbeid, zorg.

“Ik zie drie grote rollen voor de vakbond van vandaag. Dat is, één, de belangenbehartiger (...). Twee is een rol als dienstverlener (...). Een derde rol is nog te ontwikkelen en uit te bouwen: de vakbond als transitiedenker. De vakbond moet zich niet alleen bekommeren om de verworven rechten van de afgelopen honderd jaar, maar moet zich ook nog meer focussen op welke richting gaan we uit de komende honderd jaar.” (interview 1a)

“Investeren in TNM was interessant omdat het de kans gaf aan kennisopbouw en visievorming te doen. Maar de netwerkgedachte overheerste. Er is een plek nodig om uitwisseling te doen en samen naar die mix en win-win te zoeken. We komen uit een situatie waar ecologie en sociaal een spanningsveld was. ‘Groen’ was kostenopdrijvend en jobverdrijvend. (...) TNM was een plek om tegenstellingen te overbruggen en te zoeken naar gemeenschappelijke belangen. En van daaruit ook intern sensibiliseren van de achterban (...).” (interview 5)

“Wij zijn een onafhankelijke pluralistische organisatie die het voordeel heeft autonoom zijn eigen lijnen te bepalen (...) Dat heeft ook een enorm nadeel: als het slecht gaat, heb je niemand die je de hand boven het hoofd houdt. Voor ons is de enige manier om legitiem te blijven en te overleven om te innoveren (...) Wij moeten het niet hebben van de brede achterban; daar zit niet onze kracht. Wil je innoveren dan moet je de vinger aan de pols houden rond wat er maatschappelijk gebeurt (...) wat er in de ‘forefront’ gebeurt. Wat bij TNM gebeurt is een voorbeeld van wat naar die forefront wijst” (interview 2)

“We hebben toen een rondje gedaan, daar met die grote groep in het Kaaitheater. Ik denk dat we er te gemakkelijk van uitgingen: iedereen zit hier met dezelfde bedoelingen, iedereen heeft dezelfde voorkennis, en we gaan ervan uit dat iedereen voldoende moed heeft en eloquent is om zijn dingen te zeggen. Ik vond dat alleszins niet gemakkelijk” (interview 3.)

Ik was vanaf deze eerste vergaderingen betrokken in het netwerk. Wat me opviel was de grote wil om tot samenwerking te komen, de positieve sfeer die er hing, ook al beseften de meeste aanwezigen dat samenwerking niet vanzelfsprekend was.

Eveneens opvallend: al vanaf de eerste vergadering kwam er een voorstel voor organisatiestructuur op tafel, met daarbij vragen over timing, praktische ondersteuning, kosten. Deelnemers kregen wel tijd om hun verwachtingen uit te spreken en ideeën in te brengen, maar impliciet werd ervan uitgegaan dat iedereen min of meer op dezelfde lijn zat, zowel inhoudelijk als strategisch. En dat er dus snel een organisatie op poten gezet kon worden om de “sense of urgency” in daden om te zetten.

Waren die aannames voorbarig? Uit wat volgt, zal blijken dat de vraag waarop het netwerk zich inhoudelijk moet richten en hoe het dat moet doen, in de eerste jaren als een rode draad door de discussie loopt. Uit de interviewcitaten blijkt ook dat wanneer mensen terug kijken op die eerste vergaderingen, het vooral voor de kleinere sociale en culturele organisaties niet evident was om hun bekommernissen voldoende aanbod te laten komen. Hun kijk op sociale verandering spoort niet automatisch met die van grote gevestigde spelers zoals de vakbonden.

“Ik vond dat een moeilijke oefening omdat je voelde dat sommige mensen daar met een heel duidelijk beeld zaten, voor mij soms een te duidelijk beeld, zoals vanuit de vakbonden had men daar een agenda mee met het transitieverhaal. En ik had geen agenda, vanuit kansengroepen is er geen agenda, en ik vond het moeilijk om bij die vaststaande kaders vragen te stellen, of dat nu wel de richting was die we moesten volgen. Ik vond dat onevenwichtig.” (interview 9)

De diversiteit van de groep blijkt o.a. tijdens de voorbereidende bijeenkomst in het Kaaitheater, wanneer Ann Demeulemeester (ACW) en Guy Gypens (Kaaitheater) een inbreng doen over hoe zij naar het middenveld kijken. Terwijl Demeulemeester wijst op de rol van het georganiseerde middenveld, dat o.a. via beweging maken rond gezamenlijke bekommernissen en belangen aan draagvlak en verandering werkt, legt Gypens de nadruk op hoe de maatschappij vloeibaar geworden is en een gezamenlijke ideologische horizon weggevallen is. Iets in beweging krijgen vanuit traditionele (middenveld)structuren is daardoor moeilijk. In het vloeibare middenveld komt verandering voort uit diversiteit in plaats van uit één gedeeld leitbild

“Het middenveld is een achterhaalde term, het is vloeibaar geworden. En dus het opnieuw in vraag stellen van ‘wat is eigenlijk het middenveld’ ook een deel van de vraag van wat kan het transitienetwerk middenveld doen. Als je uitgaat van ‘het middenveld is het middenveld’ en het TNM gaat faciliterend werken, dan bevraag je niet je positie als middenveld (...) Hoe gaan we ons positioneren? Wie legitimeert ons als middenveld? En als je vanuit kansengroepen kijkt is dat dubbel zo waar, want kansengroepen zaten niet in TNM.” (interview 9)

Deze discussie komt in de eerste jaren wel enkele keren boven, maar wordt nooit expliciet tot onderwerp gemaakt. De verschillende visies op hoe de maatschappij geëvolueerd is, hoe verandering verloopt en wat daarbij de rol van het middenveld is, zal op termijn een aantal mensen uit het socio-culturele veld doen afhaken.

“Die discussie met de culturele sector was wat ambetant. Het was zo’n retoriek van ‘wij zijn het nieuwe en dat oude is niet meer het model’. Maar dat zit zelf ook dikwijls in de sfeer van de hypes.” (interview 4a)

Doorheen de verschillen krijgt het project voor het netwerk toch stilaan vorm. Wat tot dan voorwerp van discussie was, wordt nu in afspraken gegoten. De deelnemers vinden elkaar op een aantal grote lijnen:

- Inhoudelijk zal het netwerk rechtvaardige duurzaamheid en “just transition” centraal stellen.

- Het netwerk wil bijdragen aan een versnelling van de transitie door: een eigen toekomstvisie uit te werken; een strategie te ontwikkelen voor beïnvloeding van beleid en industrie; aan draagvlakcreatie te werken.
- Een horizontale transitiearena zal op strategisch niveau opereren om de grote lijnen van een gezamenlijke probleemanalyse en een toekomstbeeld voor 2050 uit te werken. Daarna kunnen thematische verticale platformen aan de slag om concretere transitiepaden en doorbraken te formuleren.
- De horizontale groep zal uit een 15-tal personen bestaan, een mix van mensen met impact en pioniers, legitimiteit en visie. Er wordt beslist ook een tweetal mensen uit het vooruitstrevende bedrijfsleven te betrekken en iemand van het Minderhedenforum. In de platformen zullen specialisten uit de organisaties uitgenodigd worden.
- Een aantal vragen moeten verder uitgeklaard worden, zoals bijvoorbeeld professionele ondersteuning, financiering, en communicatiestrategie.

Terugkijkend op deze startvergaderingen, blijken deze punten ook vraagstukken te zijn waarop het TNM in de loop van de jaren regelmatig opnieuw antwoorden moet zoeken:

- *Voor welke inhoud staan we?*
- *Wat is precies het doel en de rol van TNM?*
- *Wie moet er betrokken worden?*
- *Wat is de verhouding tussen stuurgroep en werkgroepen?*
- *Welke middelen heeft TNM ter beschikking?*
- *Hoe en hoeveel communiceren we?*

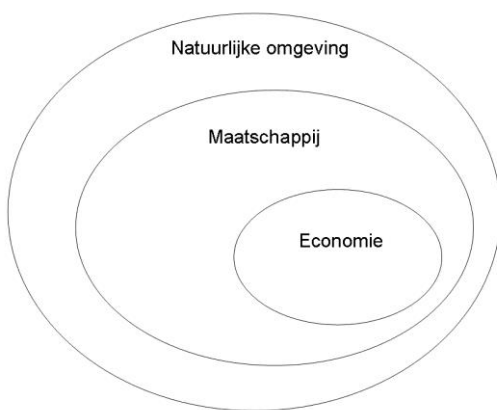
3.3 De start: zoeken naar inhoud, positie, strategie, deelnemers

De eerste officiële vergadering van de Stuurgroep van het TNM heeft plaats op 1 juli 2010 in het Kaaitheater. Vanuit het bedrijfsleven zijn nu ook Lieve Schreurs (Triodos) en Mieke Vercaeren (Colruyt) aanwezig. Iemand betrekken vanuit het Minderhedenforum is nog niet gelukt.

“Ik was zeer leergierig naar die denkkaders en om het Triodoswerk daarin te kunnen situeren. Wij zijn bijna als een beweging gestart die ervoor gekozen heeft haar missie – verduurzaming van de wereld – te realiseren via een bankmodel, maar we zijn ook zeer hands-on. Dus je hebt de grote visie en direct daaronder in de praktijk de kredietprojecten (...)Waar we niet meteen toe kwamen was die tussenlaag: hoe zet je die missie en visie om in visie op een sector? Dat is waar andere banken een studiedienst voor hebben, daar moeten wij bijkomend in investeren: wat zijn in bouwen en wonen, in hernieuwbare energie, agro-ecologie, voeding de grote thema’s? (...) TNM heeft me op dat vlak gevoed en toegelaten breder te gaan.” (interview 6)

Het zal uiteindelijk ook niet lukken om iemand van het Minderhedenforum te betrekken. Vanuit het bedrijfsleven haakt Colruyt snel af maar blijft Triodos systematisch het netwerk opvolgen.

De bijeenkomst begint meteen met een oefening om tot een gezamenlijke probleemanalyse te komen. Die bouwt op verschillende inputs: de belangrijkste stellingen uit *Terra Reversa* door Peter Tom Jones, een bijdrage over wereldbeelden en ethiek (Ward Bosmans), een bijdrage over globalisering, kapitaal en arbeid (John Vandaele), reflecties door Dirk Barrez, en in de namiddag een presentatie van Jan Desmedt (FRDO) over duurzaamheid, governance en stakeholders. In de loop van de dag groeit het gevoel dat het belangrijk is een soort “acquis” op papier te krijgen: wat er door de groep als gezamenlijk verworven ideeën aanvaard wordt, zodat discussies over hoe deelnemers naar de huidige toestand van de wereld kijken niet telkens moeten worden overgedaan. Het idee is om op die sokkel van gedeelde ideeën verder te bouwen tijdens volgende bijeenkomsten. De vergadering vraagt aan Erik Paredis om op basis van de discussies een poging te doen gezamenlijke uitgangspunten van een probleemanalyse neer te schrijven. Het uitgangspunt daarvan is dat het economisch groeimodel momenteel niet duurzaam is omdat het ecologische problemen en sociale ongelijkheid creëert, en op sociaal en persoonlijk vlak vervreemding van arbeid en aantasting van levenskwaliteit veroorzaakt. TNM streeft naar een ecologische duurzaam en sociaal rechtvaardige wereld waarin de economie ten dienste staat van bredere maatschappelijke doelstellingen, of met andere woorden ingebed is in het sociaal systeem. Beide vinden hun basis in het ecologische systeem. Ecologische en sociale doelen leggen dus grenzen op aan het economisch systeem.

De discussie vertrekt vanuit de analyse van het boek Terra Reversa, die vooral aan de lijn ecologie-economie aandacht schenkt. De samenstelling van de groep zorgt er echter voor dat de analyse op verschillende punten opengetrokken wordt. De sociale problematiek komt bijvoorbeeld uitdrukkelijk in beeld, evenals onderliggende wereldbeelden en ethiek. Het idee dat er absolute ecologische grenzen zouden zijn die “niet-onderhandelbaar” zijn, wordt niet aanvaard door de groep: er zijn grenzen, maar die zijn altijd voorwerp van maatschappelijk debat.

In de praktijk wordt ondertussen vanuit ACW de taak opgenomen om het netwerk in beperkte mate organisatorisch te ondersteunen: Sandra Rosvelds zal in de volgende maanden uitgroeien tot informele coördinator van het netwerk, met ondersteuning van Betty Coppens.

Tijdens de tweede vergadering (15 oktober 2010 in het Kaaitheater) wordt gepeild naar reacties in verschillende organisaties op de tekst. Over het algemeen is er instemming, maar er leven ook bezorgdheden: het mag niet te abstract blijven en te ver van de mensen staan; fundamentele vragen over bijvoorbeeld het economisch systeem stellen, geeft ook onzekerheid; de consequenties voor kansarme groepen moeten een aandachtspunt zijn. Het belangrijkste punt van de bijeenkomst is de eerste stappen zetten naar een gezamenlijk leitbild. Dat vertrekt van verschillende inbreng: over rol van leitbilder (PT Jones), over ‘new economics’ (Pieter Verbeek), ‘steady-state economics’ (Gert Vandermosten), geld en complementaire munten (Sandra Rosvelds), de Wilkinson-studie over

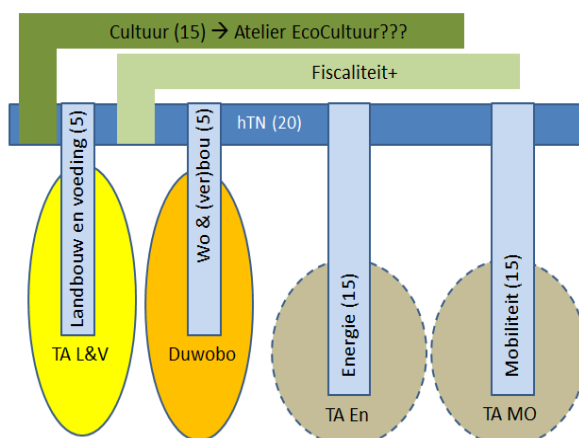
ongelijkheid (John Vandaele), coöperatief ondernemen en economische democratie (Dirk Barrez). Naast de inhoudelijke discussie wordt beslist om de eerste werkgroepen beginnen samen te stellen: 4 verticale werkgroepen over wonen, energie, mobiliteit en voeding; 2 horizontale werkgroepen over fiscaliteit en innovatie- en industriebeleid. De mogelijkheden van een groep over cultuur en socio-cultureel werk wordt ook onderzocht.

“Ik heb mijn organisatie wel moeten overtuigen om er bij te zijn. Ik heb Rudy Dhondt uitgenodigd: de manier waarop hij zijn verhaal verteld is – kort door de bocht – qua stijl en ook inhoud de andere kant van het verhaal van Tom. Bij Toms verhaal zouden mensen hier zeggen: ga daarmee naar de milieubeweging en we zien waar we een steentje kunnen bijdragen. Terwijl Rudy zijn verhaal gaat over Totnes en zo, dat gaat over gemeenschapsvorming (...) Dat was voor ons een opstap: waarover gaat transitie en duurzame ontwikkeling? Er zijn veel raakvlakken, waar we misschien een andere taal en bril gebruiken, maar dat het streven niet per se anders is (...) Het heeft tot eind 2011 geduurd om dat verkocht te krijgen: dit zijn het soort processen waarin ook wij niet mogen ontbreken (...) Ook voor ons kan het het starre denken rond armoede en sociale uitsluiting helpen doorbreken.” (interview 3)

“Cultuur werd niet echt naar waarde geschat. Ik heb daarover veel discussies gehad (...): het culturele komt binnen als de boodschap gecommuniceerd moet worden. Maar dat is het niet. De betekenis van cultuur is natuurlijk ook het [in vraag stellen] van evidenties en niet alleen een boodschap brengen.” (interview 9)

Tijdens de eerste vergaderingen over het leitbild gaat veel aandacht naar de economische aspecten van transitie. Vanuit de hoek van culturele organisaties en opbouwwerk wordt er benadrukt dat het noodzakelijk is om een toekomstvisie ook in te vullen met andere thema's.

Ondertussen is er in de cultuursector op vraag van minister Schauvlieghe, op dat moment bevoegd voor milieu en cultuur, al een werkgroep gestart die zich over de eco-efficiëntie van de sector moet buigen. Deze werkgroep Atelier Ecocultuur – met verschillende mensen die ook in TNM betrokken zijn – besluit veel ruimer te kijken dan eco-efficiëntie: het thema wordt de rol van cultuur in de transitie naar een rechtvaardige en duurzame samenleving. De groep publiceert een adviestekst voor de minister op 10 mei 2010 en zal in de maanden daarna verder werken. Uiteindelijk loopt dit vanaf 2013 over in Pulse, het transitienetwerk cultuur. Na het eerste transitiefestival van TNM (oktober 2012 - zie verder) gaan de meeste TNM-leden uit de cultuursector zich op de uitbouw van Pulse richten.

Vorstel structuur TNM, begin feb. 2011

In de daarop volgende maanden, tot de zomer van 2011, blijft de horizontale stuurgroep regelmatig samenkomen (4 februari 2011, 30 maart 2011, 6 mei 2011, 7 juni 2011), voornamelijk om de visie verder uit te werken en het netwerk te organiseren. Daarnaast worden de werkgroepen samengesteld en een inhoudelijke focus vastgelegd.

De vorderingen zijn echter beperkt. Het blijkt ten eerste niet zo eenvoudig om een leitbild uit te werken. De groep is divers, wat meteen zorgt voor veel mogelijke invalshoeken voor een leitbild. Hoe breed en hoe gedetailleerd moet de visie zijn om een gezamenlijk beeld te krijgen, en waarop moet het precies focussen? Er wordt op verschillende mensen beroep gedaan om ideeën aan te leveren. Erik Mathijs (KULeuven) wordt gevraagd om een analyse te maken van het Vlaamse transitielandschap anno 2011. Hij stelt onder andere dat transitie in essentie een verandering van cultuur is en dat een transitienetwerk best op drie “ruimtes” inzet: een visieruimte, een innovatieruimte en een ruimte voor meerwaardecreatie. Pieter Verbeeck (ABVV) presenteert een breed overzicht van mogelijke visielijnen vanuit socio-economisch, milieu- en governance oogpunt.

Werken met een inspirerende toekomstvisie of een leitbild is overgenomen uit de aanpak van transitie management (TM). Maar er zijn enkele belangrijke verschillen met TM die de moeizame visievorming mee helpen verklaren. Ten eerste is transitie management toegespitst op een specifiek maatschappelijk systeem, zoals het energiesysteem, het landbouw- en voedingssysteem, of wonen en bouwen. Daarentegen gaat het op het niveau van de TNM-stuurgroep om een breed maatschappelijk leitbild over transitie in Vlaanderen/België. Ten tweede bestaan de transitiearena's bij TM grotendeels uit specialisten die in dat systeem actief zijn. In de TNM-stuurgroep zijn de achtergronden zeer divers; “breed-maatschappelijke” specialisten zijn allicht ook onbestaande.

De stuurgroep stelt in mei 2011 vast dat het noodzakelijk is over essentiële krachtlijnen een akkoord te bereiken en op korte termijn een concepttekst op tafel te krijgen. Tegelijk is doorheen de vergaderingen het besef gegroeid dat het nodig is beroep te doen op externe consultants die ervaring hebben met visieprocessen. “Wellicht vormt dit onderwerp van de methodologische aanpak die uitgewerkt wordt door Michael Van Lieshout en Stef Steyaert”, aldus het verslag. Van Lieshout (Pantopicon) en Steyaert (Levuur) zijn consultants die vanuit de Vlaamse overheid enkele dagen ter ondersteuning beschikbaar zijn voor groepen die op transitie willen inzetten (in het kader van het DAR-raamcontract ‘Begeleiding Impuls Transitieprocessen’). De Stuurgroep beslist een aanvraag te doen bij de Vlaamse overheid om die ondersteuning te krijgen.

Vanaf 2006 experimenteert Vlaanderen met transitie management. Het discours van transitie en transitie management begint in de jaren daarop langzaam door te dringen in het beleid. In april 2011 keurt de Vlaamse Regering de tweede Vlaamse Strategie Duurzame Ontwikkeling goed, waarin transities centraal staan. Transitiedenken vindt ook zijn weg naar het ambitieuze actieprogramma van de Vlaamse regering, Vlaanderen in Actie. In het kader van de VSDO en ViA worden subsidies voorzien om nieuwe en bestaande transitieprocessen te ondersteunen. Het Team Duurzame Ontwikkeling, dat zich bevindt binnen de Diensten Algemeen Regeringsbeleid, is één van de belangrijke spelers in deze ontwikkeling.

Naast de worsteling met het uitwerken van een leitbild, blijkt ten tweede dat het samenstellen van werkgroepen met mensen uit de verschillende organisaties tijd in beslag neemt. Dat heeft enerzijds te maken met een beperkte beschikbaarheid van (druk bezette) experts uit diverse organisaties, maar ook moet de precieze opdracht van de werkgroepen uitgeklaard worden, evenals hun werkprogramma en hun verhouding tot wat er op het niveau van de stuurgroep gebeurt. Bovendien is de verhouding met bestaande of opstartende transitieprocessen buiten TNM niet helemaal duidelijk, processen waarbij leden van TNM bovendien dikwijls actief betrokken zijn, zoals het Vlaamse DuWoBo-proces, Plan C, een startend proces rond landbouw en voeding, en het netwerk over EcoCultuur. Wanneer tijdens de Stuurgroep van 17 juni blijkt dat de opstart van de werkgroepen moeizaam verloopt, wordt hun functie nog eens geëxpliciteerd: bestaande transitieprocessen scannen en toetsen op sociale rechtvaardigheid, actieve inbreng doen in wat bestaat op basis van eigen visie, brugfunctie vervullen en vertalen van 'just transition' naar de bredere achterban.

“Het is cruciaal om de mensen uit de werkgroepen sterker te verbinden met de stuurgroep en omgekeerd, vanuit een overkoepelende visie. Dat als kader centraal zetten om duidelijk te maken hoe dat kader ons verbindt en ook wat mijn individuele bijdrage is in dat geheel. Om dat te zien, moet je het geheel zien. (...) Zo kun je de agenda's van organisaties ook verbinden.” (interview 2)

Diezelfde dag, 17 juni 2011, is ook Michael Van Lieshout aanwezig, met een voorstel om de visievorming op een andere manier aan te pakken, namelijk vertrekkend van het persoonlijke leitbild van de deelnemers: “Om ervoor te zorgen dat iedereen zich erkend in het uiteindelijke Leitbild en om zo efficiënt mogelijk te werk te gaan willen wij u uitnodigen uw *persoonlijke beeld van de toekomst* van een *sociaal rechtvaardige en duurzame samenleving* met ons te delen. Uw persoonlijke Leitbild van de toekomst waardoor u zich in uw dagelijkse leven laat leiden in het streven naar een sociaal rechtvaardige en duurzame samenleving”, zoals het in de opdracht omschreven staat die iedereen tegen september meekrijgt. Naar aanleiding van deze nieuwe insteek, komt er op het einde van de

vergadering een discussie op gang over de status van TNM zelf. “Is TNM hulpbehoevend?”, vraagt iemand zich af, want na een jaar is de vooruitgang beperkt en lijkt bij sommige leden de motivatie weg te ebben. Uit de discussie blijkt het besef dat het middenveld zelf in transitie is: transitie naar rechtvaardige duurzaamheid is een nieuwe uitdaging die vereist om na te denken over de inhoud van waar organisaties voor staan en om te herbezinnen op rol en positie. Ook de vraag “wat is dan het middenveld?” duikt dan op. Als mogelijke stappen om TNM verder op te bouwen, worden volgende vragen geformuleerd:

- Waar sta ik en mijn organisatie voor? Wat is ons veranderingsmodel?
- Welke evoluties zien we? Wat is onze visie? Wat scheidt ons en bindt ons?
- Wat is de meerwaarde van TNM en hoe die te verwezenlijken? Wat wil deze groep dan? Er komt geen transitie zonder gedragenheid, maar hoe kunnen we die gedragenheid én de inhoud bewaken? Hoe doen we dat ook intern en zijn we zelf actor van verandering?
- Wie moeten er dan in dit platform?

“Het belang van TNM is, dat geeft je een klankbord om te praten over dingen die je elders zelfs niet op de agenda mag zetten, zoals in het sociaal overleg of de adviesraden (...) Ook voor intern in de vakbond geldt dat, het is een manier om nieuwe ideeën te verspreiden en de belangen die erachter schuil gaan helderder te krijgen.” (interview 1b)

“Het transitienetwerk heeft de vakbonden nodig vanuit hun kenmerk om ervoor te zorgen dat elke transitie sociaal rechtvaardig is (...) Daarvoor voel je ook dat je intern snel gemandateerd wordt: speel uw rol en bewaak de herverdeling (...) Tegelijkertijd hebben de vakbonden ook het transitienetwerk nodig als beweging om die overgang naar die andere soort samenleving intern makkelijker te kunnen maken” (interview 1a)

“Het is verschrikkelijk belangrijk dat de vakbonden redelijk centraal blijven. Als je vandaag kijkt naar krachten die er toe doen en een verschil kunnen maken, zelfs al brokkelt dat af of zit het in de storm: als je praat over macht, dan zijn dit machtsfactoren die iets in beweging kunnen zetten. Dat is heel strategisch wat ik zeg. We doen nu ook pogingen om alles wat bezig is rond voeding, landbouw en retail bij hen binnen te brengen en de link te maken met syndicaal werk, vanuit een transitiekader. De hulp van [naam] daarbij is belangrijk.” (interview 2)

Netwerken hebben altijd verschillende functies. Voor netwerklleden speelt daarbij meestal mee dat ze via samenwerking aan vormen van machtsopbouw kunnen doen waartoe ze op eigen houtje niet in staat zijn. Die machtsopbouw kan diverse vormen aannemen. De interviewfragmenten tonen o.a. het belang dat gehecht wordt aan de verbreding en vernieuwing van discours, het kunnen beroep doen op gevestigde structuren, en het bereiken van grote aantallen mensen.

Vanaf september 2011 tot in het najaar 2012 zijn er drie ontwikkelingen die de werking van TNM in een stroomversnelling brengen. Ten eerste begint de overtuiging te groeien dat het nodig is in de loop van 2012 naar buiten te treden en een publiek event te organiseren. Vooral vanaf begin 2012 wordt de werking meer en meer georganiseerd rond wat het eerste Transitiefestival zal worden (zie 4.)

Ten tweede wordt verder gewerkt aan een gezamenlijke visie. De samenkomst van de Stuurgroep in september 2011 wordt begeleid door Pantopicon en concentreert zich grotendeels op een hernieuwde discussie over grote visielijnen. Vertrekpunt daarbij zijn tekstjes die op voorhand door de deelnemers zijn opgestuurd. Uit de discussie in twee werkgroepen komen een aantal voorlopige clusters naar voren: participatieve democratie; recht op kapitaal (in brede zin) en welvaartscreatie; welvaart eerlijk, efficiënt en ecologisch verdelen; mondiaal en lokaal gaan samen; sociaal-ecologische economie; vernieuwde rol en invulling van het middenveld. In de daarop volgende weken worden de ideeën in een reeks stellingen gegoten en tijdens volgende vergaderingen en via email bediscussieerd en aangepast. Begin januari 2012 ligt er een ver gevorderde tekst die bestaat uit twee delen: het eerste deel bevat de omgevingsanalyse die in de loop van 2010 werd uitgewerkt; het tweede deel bevat 20 stellingen over principes en waarden van een sociaal rechtvaardige en duurzame samenleving. De stellingen zijn gegroepeerd in stellingen over het natuurlijk, het maatschappelijk, het politiek en het economisch systeem.

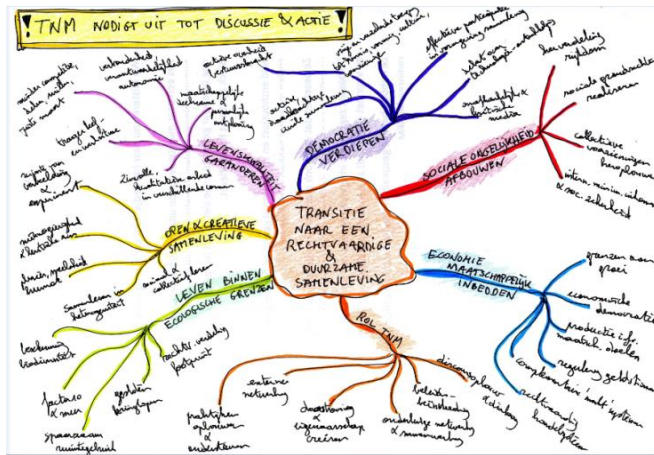
“Belangrijk voor mij was, toen we onze visietekst begonnen rond te krijgen, dat je merkte dat er toch veel common ground was, dat je dezelfde probleemanalyse begint te maken met iedereen rond tafel, ook al kom je uit verschillende organisaties, en dat je ook dezelfde oplossingsrichtingen naar voor schuift (...). Dat is toch straf dat je daar zo snel consensus over vindt.” (interview 1b)

De nieuwe aanpak levert resultaat op en leidt in enkele vergaderingen tot een gedeelde reeks principes en waarden. Maar over de bruikbaarheid van de tekst is er verschil in mening.

“De tekst van de visie die voorlag (...): daarvan wist ik niet, hoe moet ik daarmee naar mijn achterban trekken. Hoe krijg je hier beweging mee? Maar niemand die er tijd voor had om er een echt aansprekende tekst uit te distilleren.(...) Op het moment dat de visie er was, had ik helemaal niet iets van “aha”. Terwijl dat een hoogtepunt zou moeten zijn van zo’n netwerk. Op een of andere manier zag ik me daarmee niet aan de slag gaan.” (interview 8)

De tekst is droog en niet direct bruikbaar voor externe communicatie, maar wel bedoeld om de werking verder aan te sturen. Zo is het de bedoeling dat hij inspiratie geeft aan de visievorming in de werkgroepen. Wanneer in het voorjaar het transitiefestival uitgewerkt wordt, is de hoop dat de tekst richting geeft aan welke inspirerende projecten en experimenten op het festival een plaats kunnen krijgen. Ook leeft de hoop dat de tekst binnen organisaties kan dienen om te communiceren over de visie van TNM. Door de zwaarte van de tekst loopt dat alles echter stroef. Pantopicon vertaalt de

visie in een filmpje, maar dit wordt door de Stuurgroep niet voldoende bruikbaar geacht. Na een moeilijke werkgroepvergadering over selectie van projecten voor het transitiefestival, begin mei 2012, stelt Erik Paredis voor om een poging te ondernemen om de tekst eenvoudiger en hanteerbaarder te maken. In plaats van er een echte tekst van te maken, krijgt dit tegen de Stuurgroep van 11 mei 2012 de vorm van een mindmap.

De eerste versie van de mindmap, mei 2012

Ik had mindmapping leren kennen via de school van mijn kinderen. Het idee om de visie op die manier voor te stellen kwam bij me op tijdens de vermelde werkgroep van mei 2012. Het leek een manier om de samenhang te tonen tussen onderdelen van de visie en om via de vertakkingen hoofddoelen en afgeleide doelen te onderscheiden. Tijdens de uitwerking en de discussie achteraf bleken nog twee andere voordelen: de takken kunnen kort en actief geformuleerd worden, en doordat er geen volzinnen gebruikt worden, laten ze ruimte voor gesprek en interpretatie.

De Stuurgroep beslist om de mindmap inhoudelijk verder uit te werken, maar ook om een graficus te zoeken die ze in een modern kleedje kan steken. Het doel is om ze bruikbaar te maken om tijdens het transitiefestival mee te communiceren. Het werk van de graficus zal ook leiden tot een logo voor TNM, dat vanaf het Transitiefestival gebruikt zal worden.

TNM-logo

Het werk van de graficus levert mooie tekeningen op, maar de tekst wordt moeilijk leesbaar en de tekeningen zijn opnieuw op zichzelf komen te staan, zonder verbinding naar elkaar. Het werk zal slechts beperkt gebruikt worden (o.a. op de website). Later laat Eric Béatse (Samenlevingsopbouw) voor eigen presentaties een gelayoute mindmap maken die uiteindelijk door het TNM-netwerk overgenomen wordt. Zie bijlage 2 voor deze versie; de tekeningen van de graficus zijn er in het klein in geïntegreerd.

De mindmap definieert zes grote doelen die volgens TNM nodig zijn om de transitie naar een rechtvaardige en duurzame samenleving te maken: de economie maatschappelijk inbedden, levenskwaliteit waarmaken, sociale ongelijkheid afbouwen, democratie verdiepen, open en creatief samenleven, leven binnen ecologische grenzen. Elk van die doelen worden op hun beurt verder uitgediept. Vooral in die uitdieping wordt duidelijker waarvoor het netwerk staat: bijvoorbeeld grenzen aan groei, herverdeling van inkomens en vermogens, 100% hernieuwbare energie, een

trager leef- en werkritme, samenleven in heterogeniteit, daadkrachtige civiele samenleving. Zie bijlage 2 voor de volledige mindmap

“In de eerste visietekst was de lijn ecologisch-economisch heel sterk aanwezig. De mindmap was een belangrijk keerpunt voor mij, door het open te trekken en de ecologische poot te visualiseren als één van de poten. Niet minder belangrijk, maar op één been kun je niet staan. (...) Elk project waar wij mee bezig zijn, kan ik binnen die mindmap kaderen. Toch vind ik dat het ecologische sterk blijft domineren in de agenda en de thema’s in de werkgroepen. De toetsing met het ruime kader is te weinig aanwezig (...) maar het is nodig om weg te raken uit de tunnelvisie; daarvoor zitten we samen rond tafel.” (interview 3)

“Het interessante van TNM is dat we een visie naar voren kunnen schuiven (...) waar het systemische en het brede kader inzit, om aan te duiden: het hangt allemaal aan elkaar, je kunt het niet isoleren van elkaar (...) Mijn collega kreeg [de mindmap] onlangs binnen, en die wist dat niet, die zei: “fantastisch”, maar niemand die het kent en op een deftige manier bekijkt. Nochtans is het dat dat we zouden moeten naar voor schuiven, en al de rest raakt wel ingevuld door elk van de spelers op hun manier.” (interview 2)

“Een spanningsveld dat we regelmatig hebben, maar we nu misschien minder mee worstelen: enerzijds een globale visie op een andere samenleving met een andere economie, altijd breed kijken, en klimaat-milieu is daar maar een onderdeel van. Dat is geen discussie over de principes, uiteraard volgen we die. Maar het punt is resultaatsgerichtheid. Wij trekken onze plan rond specifieke domeinen. Ik heb daar wat vrede mee genomen: je hebt dat globaal kader nodig en van daaruit doe je acties, waar wij dan vooral op klimaat-energie willen inzetten. Vandaar ook onze inzet in die werkgroep met [naam].” (interview 4a)

Zowel in politieke transitieliteratuur als in sociale bewegingstheorie speelt framing – hoe organisaties o.a. problemen en oplossingen definiëren en of ze daarmee een vernieuwend perspectief creëren – een belangrijke rol. Eveneens van belang: of organisaties erin slagen rond hun frames discourscoalities op te bouwen die gewicht aan de visie kunnen geven en het maatschappelijke debat kunnen beïnvloeden.

Uit de interviews en discussies blijkt dat nogal wat TNM-leden de visie en mindmap als een omvattend discours voor Vlaanderen/België opvatten, dat thema’s en daardoor ook bewegingen met elkaar kan verbinden.

De visie en mindmap geven een vrij algemeen beeld van gewenste maatschappelijke ontwikkeling. Niet alle deelnemers of organisaties vinden dat voor zichzelf noodzakelijk en/of makkelijk om mee te werken, maar het wordt aanvaard als een uitvloeisel van de samenwerking in de divers samengestelde stuurgroep.

“De visie die we uitgewerkt hebben, en die dan achteraf gevisualiseerd is in de mindmap, dat vind ik een zeer complete en holistische beschrijving van een duurzame wereld in transitie. Daar zijn veel elementen samengebracht die je elders, in de pers of zo, zelden op die manier samen vindt. Als je het hebt over een kader: daar heb je er een (...) Bij transitie is het zo nodig te kijken boven de 1000 bloemen, want je weet dat dat niet voldoende is (...) Dit holistische en het tussenniveau waar TNM zit met de link naar het concrete, moeten we meer aanwezig krijgen bij het geïnteresseerde publiek. Ik denk dat dit iets toevoegt aan de transitiebeweging” (interview 6)

Naast de aanloop naar een publieksevent en de visievorming is er een derde ontwikkeling die de eerste twee ondersteunt. Door het Vlaams Overleg Duurzame Ontwikkeling is namelijk beslist om de werking te stoppen en VODO als netwerk op te heffen. VODO werd door de federale administratie PODDO erkend als een netwerkorganisatie voor duurzame ontwikkeling, met als Franstalige tegenhanger Réseau 21, en kreeg daarvoor ook een subsidie van 65.000 Euro per jaar. De vraag rijst of het mogelijk is TNM te laten erkennen als opvolger van VODO. Ter onderbouwing van een aanvraag wordt er voor 2012-2012 werk gemaakt van een strategisch plan. Dat is gebaseerd op het idee dat TNM een visieruimte, een innovatieruimte en een ruimte voor meerwaardecreatie wil zijn. Een goedkeuring van de aanvraag zou, behalve werkingsmiddelen, vooral de mogelijkheid bieden om administratieve ondersteuning te verzekeren voor het netwerk. In 2012 is dat zeker voor de uitbouw van het Transitiefestival van belang. Eenmaal het dossier is goedgekeurd worden achtereenvolgens Angelique Vandekerckhove (juni-augustus 2012), Sofie Put (september-december 2012), Sarah Ceustermans (2013) en Luk Lafosse (sinds januari 2014) voor 1 à 2 dagen per week aangeworven. De aanwerving gebeurt via de Verenigde Verenigingen en hun vzw Samen, maar de werkplaats is bij de coördinator (ACW tot eind 2013; BBL sinds begin 2014).

2.11. Begroting, gevraagde bedrag en financiële toekomst

Het Transitienetwerk Middenveld vraagt een overheidstussenkomst voor volgende taken :

1. organisatie van een event (voorzien op 26 oktober 2012 in de Vooruit in Gent) (€ 7.000)
 2. de ontwikkeling van een website als uitwisselingsplatform voor acties en experimenten (€ 5.000)
 3. het opzetten van een eigen experiment (€ 20.000)
 4. de organisatie van dialoogsessies met andere stakeholders, zoals werkgeversorganisaties (€5.000)
 5. de organisatorische ondersteuning van het TNM via administratief personeel (loonkost + personeelsbeheer) (€24.000)
 6. werkingskosten administratie (huur lokaal, ICT, telefoon, drukwerk) (€4.000)
- TOTAAL : 65.000 euro

Uittreksel uit de subsidieaanvraag bij PODDO, maart 2012

“Het moment dat we als netwerk erkend zijn en subsidies konden krijgen, dat was wel een belangrijk moment. We hebben dat nooit echt zo gezien, maar dat was eigenlijk niet zo evident, met een netwerk dat niet eens zo duidelijk was in samenstelling en toedracht.” (interview 8)

Tot dat moment had TNM praktisch zonder financiële middelen gewerkt. De subsidies maken het mogelijk eigen activiteiten op te zetten en voor een tweetal dagen per week personeel aan te werven. Doordat de toekenning van de subsidie telkens aan een werkplan gebonden is, verplicht het de TNM – Stuurgroep ook om een duidelijker jaarprogramma uit te werken. Beschikbaarheid van middelen laat toe, of verplicht zelfs, om zich beter te organiseren.

3.4 Onverhoopt succes: het eerste transitiefestival

Zoals boven gezegd, waren in het najaar 2011 al de eerste ideeën opgedoken om een publiek “event” te organiseren. Bij de eerste discussies daarover op 28 oktober 2011 blijken verschillende bekommernissen aan de basis te liggen: het idee van een “just transition” moet bredere bekendheid krijgen, er moet draagvlak gecreëerd worden voor het idee, de stap van vergaderen naar concrete realisatie is nodig, er is verbinding nodig naar andere initiatieven, maar tegelijk moet de coherentie bewaard worden. Vanaf januari 2012 zal er meer en meer tijd in de organisatie van het Transitiefestival gaan. Veel van het voorbereidende werk wordt verricht door wat “de kleine stuurgroep” gaat heten. Via de DAR kan daarnaast beroep gedaan worden op Stef Steyaert (Levuur) als externe procesbegeleider.

Wat aanvankelijk nog “het event” heet, is gedeeltelijk geïnspireerd door een succesvolle activiteit van het netwerk EcoCultuur in november 2011 (Leuven, Stuk), *Van denken naar doen. Cultuur als motor voor een transitie naar een rechtvaardige duurzaamheid*. Een groot aantal initiatieven kregen daar de kans om zich voor te stellen. De trekkers van die dag (o.a. Eva Peeters, Guy Gypens, Ann De Bisschop) zijn ook lid van TNM en dat werpt nu zijn vruchten af, bijvoorbeeld in contacten met allerlei lokale initiatieven. Ook het contact met Kunstencentrum Vooruit, waar het festival uiteindelijk zal plaatsvinden op 26 oktober 2012, wordt vereenvoudigd. De Vooruit zal een rol spelen in het succes van het festival, o.a. door zalen en personeel gratis ter beschikking te stellen en enthousiast mee te werken.

Tussen januari en oktober moeten een heel reeks beslissingen genomen worden en zaken op poten gezet. Het gaat o.a. om:

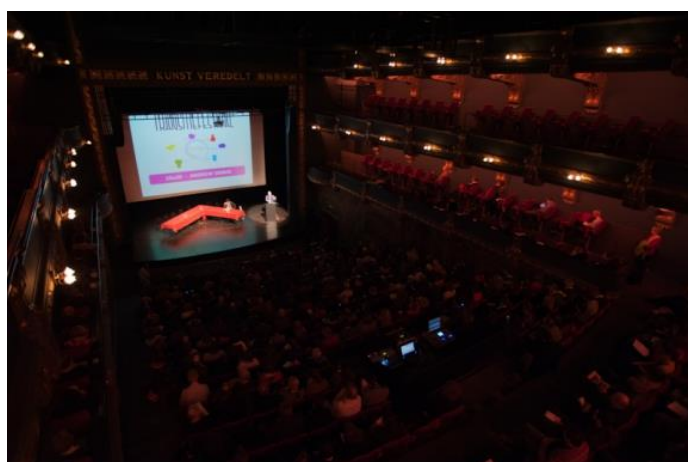
- Selectie van sprekers: bedoeling is een goede internationale spreker te vinden, die qua ideeën aansluit bij het netwerk. Uiteindelijk wordt gekozen voor Andrew Simms van *New Economics Foundation*.
- Selectie van projecten en experimenten: tegen maart ligt een “longlist” van meer dan 50 initiatieven ter tafel, en er komen er elke dag bij. Er worden verschillende criteria overwogen om op te selecteren: 1. Voorbeelden moeten matchen met de visie; 2. De voorkeur gaat naar niche-experimenten die een alternatief bieden voor regimepraktijken; 3. Doen en leren komen bij

voorkeur beide aan bod; 4. Voorbeelden moet uit verschillende sectoren komen; 5. Lokale initiatieven die andere groepen kunnen inspireren zijn van belang. Er worden fiches aangemaakt die het mogelijk maken elk project op dezelfde manier te beschrijven, zodat ze makkelijk vergelijkbaar zijn.

- De communicatie moet georganiseerd worden. Het festival wordt een aanleiding om een website te creëren voor het TNM, in eerste instantie gericht op het festival, later opgaand in een site voor TNM als netwerk. Er wordt een Facebookgroep gecreëerd die een belangrijke rol zal gaan spelen om mensen te mobiliseren. Nieuwe media als Mo* en De Wereld Morgen zijn via respectievelijk John Vandaele en Dirk Barrez nauw betrokken bij de communicatie. De Wereld Morgen zal zelfs voor een dag haar redactie verhuizen naar de Vooruit. In het verlengde van het grafische werk voor de mindmap, wordt ook een logo ontworpen.
- Mobiliseren van de achterban: gecombineerd zouden de organisaties die in TNM zitten een grote achterban moeten kunnen mobiliseren. De top van de organisaties steunt het initiatief ook en er is veel organisatiecapaciteit aanwezig. Toch is er enige onzekerheid of dit voldoende is om veel volk te trekken, want het thema blijft nieuw. Er wordt gemikt op 300 tot 500 aanwezigen.

Qua publieksopkomst wordt het Transitiefestival een groter succes dan de organisatoren durfden hopen. De mobilisatie werkt zo goed dat op 26 oktober zelfs mensen geweigerd moeten worden om

De verduisterde Theaterzaal van Vooruit tijdens de opening van het Transitiefestival 2012

de veiligheid in Vooruit te garanderen. Ongeveer 700 mensen wonen het festival bij. De reacties van de aanwezigen zijn over het algemeen enthousiast. Inhoudelijk is het programma zeer divers, maar het levert daarmee wel een soort staalkaart van wat er in Vlaanderen binnen de civiele maatschappij leeft rond transitie. Het festival wordt ingeleid en uitgeleid door leden van de TNM-stuurgroep, waarbij benadrukt wordt dat TNM zijn eigen toekomstvisie over een beter Vlaanderen zal proberen vooruit schuiven, onder andere door de samenwerking tussen de

organisaties te versterken, druk op het beleid te zetten, de visie te vertalen naar de eigen achterban en lokale acties te ondersteunen en te versterken. Het festival is bedoeld als een feest dat toont dat het anders kan, dat inspiratie biedt en banden versterkt.

“Het eerste transitiefestival is naar buiten ontzettend belangrijk geweest. Het heeft ons veel geloofwaardigheid en legitimiteit bezorgd. Je bouwt aan een spanningsboog en nu, met het tweede festival erbij, is het wel een uitdaging hoe je dat vasthoudt.” (interview 2)

“Dat eerste transitiefestival was zo’n *boom*. Eerst was er de vrees: gaan we aan 200 man geraken? Achteraf had je in de reacties dat “waaaaw”-effect: dus dit is allemaal transitie. Zoals bij onze achterban intern: nu weten we waarover het gaat, het is voldoende concreet, we kunnen er ook iets mee. Het inspireert en prikkelt hen (...) Maar ik zie wel valkuilen: gaan we dit zo kunnen houden?” (interview 5)

“Waar ik de link met onze werking goed heb ik kunnen leggen, was met het Transitiefestival. Dat maakte het zeer concreet. Er zaten mensen van ons in het programma, maar er waren ook mensen die een stand van Triodos innamen uit het commerciële netwerk. Die waren heel enthousiast over het publiek, met heel veel interessante gesprekken die tot mogelijke contacten later leidden. Het is een fit van 1 op 1 met het publiek, zeiden ze. De twee festivals waren intern belangrijke buy-in momenten voor TNM en mijn engagement.” (interview 6)

Wanneer op 23 november 2012 de Stuurgroep opnieuw samenkomt om te evalueren en de verdere werking uit te tekenen, is de stemming opperbest en is er veel volk aanwezig. Positieve punten uit de evaluatie zijn o.a.: er is een draagvlak voor dit verhaal en het festival heeft dit nog versterkt; er zijn connecties gelegd tussen een breed visieverhaal en lokale praktijken; de brede invulling van het programma heeft mensen de kans gegeven hun ding erin te vinden en te zien dat ze ook een deel zijn van dat verhaal; de samenwerking tussen meer en minder klassieke organisaties verliep in een positieve sfeer; de formule van het festival heeft zichtbaarheid gecreëerd voor wat onder de radar zit en een constructieve basis gelegd. Toch zijn er ook bezorgdheden: de beide vakbonden merken dat het moeilijk is om militanten aanwezig te krijgen, al wordt het verhaal wel stilaan opgepikt; de klassieke media zijn niet bereikt (buiten een interview met Simms in De Morgen); het betrekken van kansengroepen en armoedeverenigingen is slechts beperkt geslaagd.

Bij de hele groep leeft ook het besef dat het succes van het festival hoge verwachtingen gecreëerd heeft. Bij de discussie over volgende stappen duiken bekende vragen weer op: waarop moet

De opzet en resultaten van het Transitiefestival sluiten op verschillende punten aan bij de theoretische inzichten uit transitie- en bewegingsliteratuur:

- *De rol die bestaande mobilisatiestructuren kunnen spelen om ook rond nieuwe thema's mensen te betrekken*
- *Het belang van het koppelen van een nieuw verhaal aan nieuwe modellen en praktijken*
- *Het creëren van verbindingen tussen organisaties*

inhoudelijk de nadruk liggen? Welke rol wil het netwerk precies spelen en tot welke activiteiten leidt dat? Hoe worden de structuren van het netwerk verder uitgebouwd?

“Na het eerste transitiefestival was voor mij duidelijk: we moeten mensen uit de bewegingen naar de stuurgroep sturen. Dat hangt natuurlijk samen met de vraag wat het netwerk precies moet doen. Ik had het gevoel dat we te fel met een groep van Brusselse beleidsmensen bezig waren en veel te weinig de terugkoppeling naar de eigen achterban maakten (...) Binnen BBL zijn we TNM dan ook vanuit bewegingsoogpunt beginnen opvolgen.” (interview 8)

3.5 Zoekend verder: dialoogsessies, goedkeuring als netwerk, vragen over rol en positie

Al is het Transitiefestival een succes geweest, het is toch opnieuw zoeken hoe de werking nu best verder gezet wordt. Het festival heeft een enorme inspanning gekost en het is niet realistisch opnieuw eenzelfde groot initiatief op te zetten in 2013. De inhoudelijke werking wordt daarom op een reeks kleinere initiatieven gestoeld, waarbij het niet minder de bedoeling is een groot publiek te bereiken, maar eerder trachten te wegen op beleid, de onderlinge samenwerking rond sociaal-ecologische transitie te versterken, en nieuwe projecten op te starten of bestaande projecten te ondersteunen. Naast de inhoud, zijn er nog twee lijnen die doorheen de werking lopen: de verdere organisatie van het netwerk en de terugkerende discussie over doel en rol van het netwerk. De inhoudelijke lijn is hierna afgesplitst van de andere twee om het verhaal niet nodeloos ingewikkeld te maken.

3.5.1 De inhoudelijke werking

Op het beleid wegen is van bij de start één van de doelstellingen van TNM geweest, o.a. door rechtstreeks met het beleid in dialoog te gaan en/of door onderling samen te werken en standpunten op elkaar af te stellen. Dat laatste gebeurt voornamelijk via de werkgroepen, maar in het voorjaar 2013 staat ook de organisatie van een aantal “dialoogsessies” op de agenda. Bedoeling daarvan is ofwel met andere organisaties ofwel met beleidsmakers in dialoog te gaan over (onderdelen van de) visie van TNM en/of een aantal concrete dossiers te beïnvloeden. In het totaal zullen er in 2013 zes van die dialoogsessies doorgaan:

- een sessie met sociale organisaties over sociale aspecten van transitie (14 maart 2013)
- een sessie tijdens de VVSG Trefdag met een workshop over klimaatneutrale steden (19 maart 2013)
- een dialoog met mensen uit de administratie over welke criteria gehanteerd worden bij de toekenning van de Europese structuurfondsen EFRO en ESF (18 juni)
- een dialoog met het kabinet Vande Lanotte over criteria voor de volkslening (25 juni)

- een intern studiemoment voor lidorganisaties, georganiseerd door de werkgroep fiscaliteit organiseert over vergroening van fiscaliteit (4 sept)
- een studiedag en dialoog met politici over lokale windenergie en coöperaties, georganiseerd door de werkgroep energie (13 sept)

Zowel de dialoogsessie over klimaatneutrale steden als over lokale windenergie trekt heel wat belangstelling en ze worden in de stuurgroep als geslaagd beschouwd. De dialogen over de structuurfondsen en over de volkslening zijn wel interessant, maar brengen weinig of geen verandering in de dossiers. De dialoogsessie met sociale organisaties is voor de stuurgroepleden die bij de opzet betrokken zijn erg ontgoochelend: de hoop leefde dat de brug tussen rechtvaardige transitie en de bekommernissen van sociale organisaties relatief eenvoudig te maken zou zijn, maar dat blijkt helemaal niet het geval.

“We gingen met sociale organisaties rond tafel zitten om met hen door te praten over de link tussen het sociale en het ecologische. Wat betekent dat voor organisaties die vooral met het sociale bezig zijn en waar zien zij een verband? De uitkomst was dat het water zeer diep is en dat het hun agenda niet is. Iemand van [organisatie] zei: ‘kijk, mensen in armoede die willen vooral een blik bonen kopen en of dat uit de Aldi of uit de Bioplanet komt, het moet vooral goedkoop zijn (...) het kan hen werkelijk niet schelen hoe die bonen geproduceerd zijn.’ En ik dacht: we zijn zo boven de hoofden van mensen aan het praten. We praten dan wel over sociale transitie, maar dat wordt niet getoetst aan de basis. Die dialoog vond ik heel belangrijk, en ik denk dat dat ook de weg moet zijn van een politiserend TNM, dat je meer met de basis werkt en niet alleen met de toppers rond de tafel (...). We zijn te snel aan het gaan met TNM. Willen we echt armoedeorganisaties meehebben, dan hebben we stappen over geslagen.” (interview 9)

Het is interessant om vast te stellen dat de moeilijke link naar sociale organisaties hier gekoppeld wordt aan een visie op welke strategie je kiest voor sociale verandering. ‘Politiseren’ betekent hier inhoudelijk én strategisch andere keuzes maken.

Naast de dialoogsessies leeft binnen de stuurgroep al een tijd het idee om zelf een eigen experiment op te zetten dat past binnen de visie en dat zo in de praktijk toont wat een rechtvaardige transitie kan inhouden. Vanuit ABVV wordt onder andere geopperd om het opstarten van een coöperatieve ESCO (Energy Service Company) te verkennen. Vanuit ACV is er het idee om op lokaal te gaan samenwerken tussen de verschillende organisaties, eventueel specifiek gericht op centrumsteden en klimaatneutraliteit, en dat bijvoorbeeld door te trekken naar de lokale verkiezingen van najaar 2014. In de loop van april wordt een idee voor lokale transitiecafés gelanceerd, waarbij plaatselijke groepen een kleine subsidie kunnen krijgen om initiatieven rond transitie op te zetten. Geen enkel van deze ideeën komt van de grond. In het geval van de lokale verkiezingen lijkt het te moeilijk om alle organisaties, mét een mandaat rond standpunten en werkwijze, op tijd op dezelfde lijn te krijgen. De subsidie voor de lokale transitiecafés wordt wel gelanceerd, maar krijgt nauwelijks reactie.

“Wij zijn als transitienetwerk te klein en te zwak om experimenten op te zetten. We moeten – waar we onszelf ook al van bewust zijn – aansluiten bij de experimenten die al opgezet zijn en waar men zoekt om die op te schalen. Wat zij doen ondersteunen en verspreiden, eerder dan het zelf op te zetten, want daar hebben we de capaciteit niet voor. Daar moeten we zeer bewust van zijn en veel meer op inspelen.” (interview 1a)

“Ik denk dat een aantal zaken beter lukken door de samenstelling van de groep, namelijk wat we allemaal kennen en vertrouwd mee zijn: visievorming, standpunten en informatie uitwisselen, organiseren van studiedagen. Dat is iets wat we in de vingers hebben. Echt acties op het terrein, dat zijn deze mensen niet die dat gaan doen. Die kunnen wel stimuleren, maar anderen moeten het oppakken (...) Ik ben daar niet zo pessimistisch over, als je ziet wat Energent doet, wat Pajottenland doet. De doeners zitten elders. Zie Femma die de deeleconomie oppikken of KWB die concreet rond gsm's en urban mining werken.” (interview 5)

Wat niet met de TNM-stuurgroep als geheel niet lukt, heeft wel succes wanneer enkele stuurgroepleden (John Vandaele, Pieter Verbeek), geïnspireerd door de discussies in TNM, op eigen initiatief lokaal aan de slag gaan in Gent. Onder andere bouwend op de werking en de betrokkenen van buurtwerking De Buren in de Machariuswijk, komen er op 7 december 2012 een honderdtal geïnteresseerden luisteren naar een voorstel om een lokale energiecoöperatie op te richten. Een jaar later wordt de nieuwe energiecoöperatie EnerGent publiek gelanceerd in het NTGent, met een brede steun van Gentse organisaties en politici.

In de werking van TNM zelf wordt in het najaar, bij de planning voor 2014, geopperd om opnieuw een transitiefestival te organiseren. De motivatie daarvoor ligt op verschillende vlakken: de leden uit de TNM-organisaties samenbrengen en samen laten werken, de snelle groei van lokale initiatieven onder de aandacht brengen, de aandacht van het beleid trekken voor de TNM-visie op transitie. Tijdens de voorbereidende discussies komen vooral twee punten naar boven. Enerzijds de vraag hoe het festival meer kan zijn dan een losse verzameling van initiatieven en projecten. Dat was wel succesvol tijdens het eerste festival, maar nu wil de stuurgroep toch iets meer bieden: enkele duidelijke thema's selecteren en daarbinnen een consistent geheel brengen dat zowel aandacht besteed aan beleid, vernieuwende praktijken als netwerking. Daarvoor wordt een actievere rol van de werkgroepen verwacht: zij kunnen hun beleidsideeën aanbrengen, maar hebben ook een zicht op interessante praktijken. Het tweede discussiepunt heeft te maken met de selectie van inhoudelijke

De mislukkingen hebben een leereffect bij de stuurgroepleden. In de praktijk van het netwerk wordt stilaan duidelijk waar de klemtonen in de werking best liggen. Toch blijft het een voortdurende zoektocht om de verschillende visies op inhoud en strategie op elkaar af te stemmen.

thema's. Door op de werkgroepen beroep te doen, zou het festival een tamelijk klassieke thematische invulling krijgen (energie, landbouw...). Sommige stuurgroepleden vinden dat de mindmap de mogelijkheid biedt om naar een minder klassieke invulling te gaan en nieuwe bekommernissen zoals arbeidsduurverkorting of vermaatschappelijking van zorg aan bod te laten komen. Uiteindelijk wordt er voor de werkgroepthema's gekozen, ten dele omdat dit eenvoudiger is, maar er blijkt ook een onderliggend verschil te zijn over de vraag waarmee TNM zich inhoudelijk en strategisch kan of mag bezig houden.

"We willen de discussie over minder werk, andere arbeidsorganisatie enzoverder, dat soort agenda's willen we niet realiseren via TNM. Natuurlijk kunnen we inhoudelijke discussies voeren en pistes verkennen, maar het is niet waarover we met TNM een strategie willen ontwikkelen. Sowieso staat men daar nogal sceptisch tegenover bij ons (...) We gaan ook onze instrumenten van sociaal overleg niet zomaar afgeven. Daarvoor staan we momenteel ook teveel onder druk." (interview 4a)

"Ik zit daar als enige expliciete sociale organisatie. ACW is dat ook, maar toch wel van een andere orde. De steun is toch weinig gekomen van die kant uit. Ik heb het gevoel een beetje alleen te staan om het hele sociale aspect een plaats te geven. Het is niet dat men het niet relevant vindt, maar de zoektocht om het echt een plaats te geven... om een voorbeeld te geven: de woonbonus, durven we dat vastpakken? We gaan niet zomaar tot eensgezindheid komen, maar net in zoiets kunnen belangen en perspectieven op tafel komen (...) Ik heb nu het gevoel dat ik moeilijk nieuwe thema's kan aandragen: vermaatschappelijking van de zorg, gelijke onderwijskansen, gezondheid. Ik heb dat ooit binnengebracht, maar er werd meewarig op gereageerd: 'we zien de linken niet'. Toch past het perfect in de mindmap." (interview 3)

Netwerken en discoursescoalities ontstaan meestal rond afgebakende thema's. Het feit dat organisaties elkaar vinden rond specifieke thema's, betekent echter niet dat ze ook op andere terreinen de nood voelen om coalities af te sluiten. Bijvoorbeeld omdat ze oordelen daar sterk genoeg te staan, of omdat ze het exclusief hun eigen terrein vinden. Een kenmerk van de TNM-visie is dat ze maatschappelijk erg breed is. Wat dat voor de samenwerking betekent, wordt duidelijk anders ingeschat door organisaties.

3.5.2 Doel, rol en organisatie van het netwerk

Naast de inhoudelijke werking, zoekt TNM in de loop van 2013 naar een stabielere organisatorische basis en komt ook de discussie over het doel en de rol van het netwerk weer boven drijven.

Om op organisatorisch vlak de werking te versterken, wordt er in de loop van de zomer een aanvraag ingediend om TNM te laten erkennen als een netwerk voor duurzame ontwikkeling, en dit bij federale administratie PODDO (Programmatorische Overheidsdienst voor Duurzame Ontwikkeling). Al een aantal jaren wordt er zowel aan Vlaamse als aan Franstalige kant subsidie uitgekeerd voor zo'n netwerk. Aan Vlaamse kant ging de subsidie oorspronkelijk naar het Vlaams Overleg Duurzame

Ontwikkeling, een overleg tussen voornamelijk nieuwe sociale bewegingen dat bestond sinds begin jaren negentig. In de loop van 2012 besloten de VODO-lidorganisaties evenwel om VODO als organisatie op te heffen. De AV van VODO geeft het advies aan de PODDO om de erkenning als netwerkorganisatie voor duurzame ontwikkeling (en daarmee ook de bijhorende subsidie) over te hevelen naar TNM. Op 13 november 2013 wordt TNM ook inderdaad via een KB erkend als netwerkorganisatie ter bevordering van DO. Deze erkenning geldt voor vijf jaar. Op 21 december 2013 volgt een goedkeuring van een KB “houdende toekenning van een toelage aan Transitienetwerk Middenveld als netwerkorganisatie voor duurzame ontwikkeling”. Dit maakt een jaarlijkse subsidiëring mogelijk van 65.000 Euro, met 25% co-financiering vanuit TNM.

Nog op organisatorisch vlak heeft ACW tot nu toe het voorzitterschap en de dagelijkse coördinatie opgenomen. Sandra Rosvelds (ACW) stelt voor om taken te herverdelen, door in eerste instantie de dagelijkse coördinatie elders onder te brengen, en later ook vanaf 2015 het voorzitterschap over te dragen. De dagelijkse coördinatie gaat zo vanaf 2014 over naar BBL, waar Luk Lafosse als betaalde kracht (2 tot 3 dagen per week) de opvolger wordt van Sara Ceustermans.

Ondertussen steekt in het najaar van 2013 – tijdens de voorbereiding van de jaarplanning voor 2014 – een bekende discussie weer de kop op, namelijk die over de rol, doelstellingen en positie van TNM: moet TNM vooral beweging maken, of moet het eerder aan beleidsbeïnvloeding doen, of is het vooral bedoeld als een broeinest van ideeën en uitwisseling tussen organisaties? Moet TNM zich vooral intern oriënteren op de deelnemende organisaties of moet de blik vooral naar buiten gericht zijn? En wat betekent dat voor de communicatie? Hoe vertaalt zich dat in de website en andere vormen van communicatie? En wat is de verhouding met andere bestaande netwerken waar veel van de TNM-organisaties ook lid van zijn?

Om duidelijkheid te scheppen, worden er twee interne nota's voorbereid. In de eerste nota worden vijf thema's aangekaart die regelmatig terugkeren tijdens discussies: 1. Wat is onze rol, intern en extern?; 2. Waarop richten we ons inhoudelijk?; 3. Hoe doen we aan communicatie?; 4. Op welke manier treden we naar buiten en wat is de verhouding met andere netwerken; 5. Welke organisatievorm vraagt dat (en wat is mogelijk)? De tweede nota geeft een overzicht van andere netwerken zoals de Verenigde Verenigingen, Arbeid en Milieu, de Klimaatcoalitie, Platform Klimaatrechtvaardigheid, Decenniumdoelen, Schone Kleren Campagne en Financieel Actie Netwerk. Op 10 januari 2014 is een groot deel van de stuurgroep gereserveerd om over deze punten meer duidelijkheid te krijgen. De vaststelling is dat het netwerk inderdaad allerlei rollen tracht te combineren, en dat dat gezien de beperkte middelen en tijd niet altijd optimaal is. Toch wordt er voor gekozen die openheid in rollen te behouden en afhankelijk van het moment te beslissen waarop ingezet wordt. Bij het opstellen van jaarplannen moet er wel over gewaakt worden dat alle TNM-partners zich voldoende betrokken voelen en dat de meerwaarde van TNM voor hen duidelijk blijft. De jaarprogramma's blijven belangrijk voor de inhoudelijke keuzes, binnen het ruimere geheel van visie en mindmap. De stuurgroep zal binnen dat kader sterkere sturing geven aan de werkgroepen en duidelijker communiceren wat de verwachtingen zijn. De bedoeling is niet alleen intern kennis op te bouwen, maar ook regelmatig naar buiten te blijven treden. Het gevoel leeft dat er nood is aan een tegenboodschap tegen het gevoerde beleid en dat TNM een deel van het antwoord kan formuleren. Er wordt beslist een werkgroep communicatie op te richten die een communicatieplan moet uitwerken dat vertrekt vanuit de ruimere visie van hoe TNM een duurzamer Vlaanderen ziet. Tijdens de discussie wordt ook duidelijk dat TNM niet de geschikte plaats is om rechtstreeks te willen

inspelen op de startende verkiezingscampagne. Dat zou immers vragen dat naar formeel goedgekeurde gezamenlijke standpunten gezocht moet worden, wat een veel te grote investering is in vergelijking met het gewicht dat TNM heeft. TNM is beter geschikt om stelselmatig en op langere termijn te bouwen aan draagvlak voor een eigen verhaal over een duurzame en rechtvaardige samenleving. Tenslotte beslist de TNM-stuurgroep om via de Verenigde Verenigingen te vragen of er nieuwe organisaties geïnteresseerd zijn om aan te sluiten. Dit leidt ertoe dat in de loop van 2014 ook 11.11.11 en de Gezinsbond beginnen te participeren.

“Het gaat trager dan we zelf willen, maar ik heb van in het begin gezegd: dit is een traject voor de komende 10 à 15 jaar. Ik ben er niet aan begonnen met het idee dat we eventjes iets samen gingen doen. Een echte meerwaarde is het contact met organisaties waar ik anders nooit iets mee zou doen, Pulse, Vredeseilanden, de samenwerking met BBL is intensiever (...) Ik twijfel de laatste tijd soms: móeten we ons wel beter verkopen aan de buitenwereld? In de werkgroep mobiliteit zie je hoe we pistes onderzoeken waar nog geen of maar beperkt draagvlak voor is: slimme kilometerheffing, bedrijfswagens. Het is moeilijk om daar met TNM zomaar mee naar buiten te komen. Dan moet je eerst over alles een akkoord hebben. De meerwaarde nu is dat we kennis samenbrengen en daarmee op verschillende plaatsen de discussie kunnen aangaan (...) de meerwaarde zit dan in het vóóropbouwen van visie en kennis, door andere verbindingen inhoudelijk te leggen, door vroeger in een besluitvormingsproces met thema's bezig te zijn. Maar ik snap de frustratie van sommigen: na vijf jaar kent men ons nog niet.” (interview 5)

“Bij momenten voel ik me als bedrijf een vreemde eend in de bijt. Soms komen problematieken tussen de organisaties op tafel. Dat is wel interessant en leerrijk, dus zeker voor mij persoonlijk is het niet nodeloos. Maar de rol van Triodos als bedrijf, of van bedrijven tot court want Colruyt is ook heel even betrokken geweest, dat is niet zo duidelijk wat er verwacht wordt (...) In de toekomst bedrijven betrekken zou de discussies op een andere manier kunnen verrijken. Net zoals je tussen de sociale bewegingen het denken kan verrijken en een completere visie krijgt, zou dat met de bedrijfswereld kunnen. Dat hoeft niet constant, maar je zou dat kunnen opzoeken, tijdens een dag. Je wil een 'coalition of the willing' en zo maak je die coalitie sterker en groter.” (interview 6)

Het kan merkwaardig lijken dat de discussie over de rol van TNM regelmatig terug opduikt. De verklaring daarvoor is op een diversiteit aan factoren terug te voeren, zoals:

- *Onderliggende inhoudelijke logica's die blijven botsen: is de focus breed maatschappelijk, of toch eerder gericht op milieu-energie-economie;*
- *Onderliggende strategische keuzes: moet het netwerk focussen op beleidsresultaat, op campagnes, op visie-opbouw, op doorstroming in de eigen achterban, op externe communicatie, of op alles tegelijk?;*
- *De persoonlijke positie van deelnemers binnen hun organisaties heeft invloed op wat ze willen of kunnen;*
- *Wat regelmatig wordt vastgesteld in netwerken – ook in transitienetwerken – is dat er weinig of geen tijd wordt uitgetrokken om gezamenlijk te leren. Dat vergt tijd, maar dat wordt veeleer als tijdsverlies ervaren. Er moet integendeel steeds activiteit gecreëerd worden, de werking moet vooruit gaan.*
- *De externe context (van beleid, van dynamieken in de samenleving) verandert ook voortdurend, wat kan leiden tot andere inschattingen van de rol van een netwerk;*

Het gevolg is dat de initiators van TNM misschien wel een idee hadden over wat TNM moest worden, en dat het de bedoeling was daarvoor een logisch stappenplan op te stellen. Maar wat het netwerk is of kan zijn, groeit uit de praktijk, dag na dag, die mede bepaald wordt door bovenstaande punten. Zoals de hele geschiedenis tot nu toe laat zien, krijg je zo veeleer een organische groei, een vorm van bricolage die werkt met de mogelijkheden die er zijn. Soms creëert dat onverwachte mogelijkheden, zoals het succes van het eerste transitiefestival. Soms leidt het ondanks alle goede bedoelingen tot niets. Zo bleek boven dat er een werkgroep communicatie gepland werd na de discussie van 10 januari 2014. Die is maar één keer samengekomen.

“Ik ben op een bepaald moment bewust afgehaakt. Op zeker ogenblik komt het “keizer zonder kleren”-moment, na een aantal falingen om te wegen op beleid in concrete dossiers, zoals in het momentum van de gemeenteraadsverkiezingen of het werk rond de volkslening. Wat blijft dan over? Het transitiefestival. Dat is zeer enthousiasmerend en mobiliserend, maar het is niet de kerntaak van een diensthoofd van de studiedienst. Het moet meer zijn dan dat, en dat is vandaag niet. De vroege voorzitter van de Franse vakbond CFDT zie tegen het revolutionaire syndicalisme van de CGT in: ‘ik ben te oud geworden om op de revolutie te wachten.’ Ik voel dat ook bij mezelf. In de jaren die ik nog voor de boeg heb, wil ik ‘delivery, delivery’ (...) We blijven het TNM doen, maar we willen met de inzet van het ACV het netwerk sturen in de richting van meer delivery rond concrete dossiers. Dat is belangrijk voor de motivatie.” (interview 4a)

3.6 Op naar het tweede transitiefestival

Vanaf het voorjaar van 2014 neemt de voorbereiding van het tweede transitiefestival het overgrote deel van de werking in beslag. Er wordt deze keer geen aparte werkgroep gecreëerd om het festival voor te bereiden, maar het ritme van de stuurgroepen wordt opgedreven om alles georganiseerd te krijgen. In navolging van de eerste discussies tijdens de jaarplanning voor 2014 (zie boven), wordt er tijdens de hele voorbereiding veel uitgebreider stil gestaan bij de opzet en de uitgangspunten dan voor het eerste festival. Het globale vertrekpunt wordt de vaststelling dat bij de beoordeling en/of stimulering van maatschappelijke ontwikkelingen en verandering, teveel beroep gedaan wordt op criteria zoals efficiëntie, concurrentiekracht, competitiviteit. Voor TNM moeten andere criteria gelden die vertrekken vanuit ideeën over een duurzame en rechtvaardige transitie. Die beginnen zich nu al te tonen in een grote variëteit aan nieuwe praktijken, die tonen dat er alternatieven zijn om een andere economie en maatschappij vorm geven. Het festival zou erin moeten slagen om niet zomaar wat losse praktijken samen te brengen, maar ook vragen te stellen over welke maatschappelijke keuzes dat vraagt, hoe die politiek te vertalen zijn, hoe zo’n nieuwe praktijken bijdragen aan een beter leven, enzoverder. Tijdens de voorbereiding valt dikwijls het woord “politiseren”.

‘Politiseren’ is de laatste jaren een veel gebruikt woord geworden in sociale bewegingen, o.a. onder invloed van het werk van de politiek filosoof Chantal Mouff. Voor haar staat dat in essentie voor een denkwijze die het hegemonisch denken in een samenleving – tegenwoordig het neoliberale denken – doorbreekt. Binnen TNM blijkt de interpretatie van “politiseren” soms te variëren tussen deze positie en een interpretatie van “beleidsbeïnvloeding”.

Inhoudelijk kiest de stuurgroep uiteindelijk voor drie centrale pijlers: energie, landbouw en voeding, en het financieel systeem. Bouwend op transitiedenken, is het de bedoeling dat doorheen de verschillende sessies binnen elke pijler aandacht gaat naar systeemanalyse (wat zijn de belangrijkste kenmerken en actoren in dit systeem?), een kritische blik op het regime (kunnen we op de huidige wijze blijven functioneren?), aanwezigheid van niches (welke praktijken bieden een alternatief voor het huidige regime?), start-to-transition en doe activiteiten (wat kunnen bezoekers aan het festival doen om een transitie te steunen?). Aan de werkgroepen wordt gevraagd om actief mee invulling te geven aan het festival, door zowel een inhoudelijke visie uit te werken als leerrijke praktijken te helpen selecteren. Dit lukt niet voor alle werkgroepen. Het thema financiering krijgt vooral uitwerking via sessies met uitgenodigde sprekers over o.a. een kritische analyse van de financiële wereld, de rol die een heroriëntering van fondsen (zoals verzekerings- en pensioenfondsen) kan spelen, en concrete praktijken zoals crowdfunding en complementaire munten. Voor het thema landbouw en voeding heeft de werkgroep beslist om “agro-ecologie” naar voren te schuiven als concept dat tot diepgaande systeemverandering kan leiden. Tot een uitgewerkte visie komt de werkgroep nog niet, maar in een reeks van sessies komen o.a. aan bod: de transformatie van het huidige landbouwmodel, partnerschappen tussen boeren en gezinnen, voedselverspilling in Noord-Zuidperspectief, permacultuur, de duurzame grootkeuken, en enkele bezoeken aan stadslandbouwprojecten in Gent. De werkgroep energie zet de grootste stappen tijdens de voorbereiding. De groep werkt een visienota uit over een rechtvaardige financiering van de energietransitie, in overleg tussen o.a. de vakbonden, de milieubeweging, het opbouwwerk en de lokale coöperatieve Energient. De nota wijst erop dat de energiesector tegen 2050 volledig koolstofvrij moet zijn. Energie besparen is dé garantie voor een betaalbare energiefactuur en de meest effectieve maatregel in de strijd tegen energiearmoede. Om een breed draagvlak voor de energietransitie tot stand te brengen wijst de nota op de noodzaak van rechtvaardige tarieven en een billijke verdeling van de energiefactuur over alle actoren, die, meer dan de hoogte van die factuur, de sleutel tot de energietransitie is. De nota wordt voorgesteld tijdens het transitiefestival en voorgelegd aan een panel van politieke en maatschappelijke actoren. Daarnaast zijn er workshops over o.a. energiecoöperaties en energierenovatie.

Het tweede Transitiefestival zelf heeft plaats op 7 oktober 2014 in Vooruit in Gent en opnieuw is de Vooruit volledig gevuld met zo'n 700 aanwezigen. De opkomst is een succes en bewijst dat er een draagvlak bestaat voor ideeën en praktijken voor een rechtvaardige transitie en dat het netwerk nog altijd een grote mobilisatiekracht heeft. Tijdens de evaluatie achteraf stelt de stuurgroep vast dat de beste sessies diegene waren waar TNM zelf inhoudelijk sterk staat, zoals bijvoorbeeld de sessies rond energie. Dat is een extra pleidooi om de werkgroepen te versterken. Er ontspint zich ook een discussie over hoe de diversiteit aan nieuwe initiatieven in steden en op het platteland beter verbonden kan worden met de sterkte van klassieker structuren zoals vakbonden of milieubeweging. In een volgende stap lijkt er nood te zijn aan versterking van de netwerking.

“Het tweede transitiefestival was een belangrijk moment omdat we er als ABVV in geslaagd zijn met tien keer meer aanwezig te zijn dan op het eerste, toen we met 5 à 6 waren. Ineens merk je dat we genoeg kritische massa hebben om te mobiliseren. Dat was ook met de steun van Caroline [Copers] die dat clever gespeeld heeft door het Bureau van het Vlaams ABVV 100 meter verder in Gent samen te roepen, met de bedoeling iedereen daar te krijgen.” (interview 1b)

“Gaandeweg, en dat is opmerkelijk geweest, is ook binnen de milieubeweging zo’n beetje... – niet bij mij, ik zat in de eerste lijn en heb altijd gevonden dat het waardevol bleef – maar wie in tweede lijn volgde, daar kwam een scepsis op. En die is na het tweede festival toegenomen. Omdat het opnieuw hetzelfde was, dezelfde formule, bijna een kopie van wat ze al eens gezien hadden (...) De vraag stelde zich wat is eigenlijk de output van heel dat gebeuren? Maar ook had je de Verenigde Verenigingen, waar dezelfde mensen elkaar tegenkomen, en je had in die periode Hart Boven Hard, waar een bepaalde dynamiek tot stand was gekomen.” (interview 8)

“Tussen oktober en april ben ik even afgehaakt. Ik had het gevoel dat er in de voorbereiding van het tweede festival op geen enkele manier rekening gehouden was met de dingen die ik had aangebracht (...) Ik zat daar met gemengde gevoelens (...) Er zijn nogal wat mensen afgehaakt als je kijkt naar de mailinglist. Er is nu nog een kerngroep (...) Mensen als [naam] en [naam], die met een artistiek-filosofische insteek kijken en het gevoel hebben dat daar hier geen ruimte voor is. Voor mij is dat dan weer een reden om niet af te haken. Het spel wordt op bepaalde fora met specifieke spelers gespeeld. De vakbonden en grote bewegingen horen daarbij (...), en daar moeten wij ook onze stem inbrengen. Tegelijk blijft het in de weegschaal liggen; het sop moet de kool waard zijn.” (interview 3)

De evaluatie van het tweede transitiefestival is in het algemeen positief. Toch blijken verschillende organisaties de betekenis voor henzelf verschillend in te schatten: voor sommige is het een aansluiting bij de diversiteit aan bottom-up initiatieven die overal groeien, andere vinden dat bekend terrein en verwachten meer onderscheid ten opzichte van overige netwerken. En ook als een netwerk op bepaald moment niet brengt wat men ervan verwacht, kan het toch strategisch belangrijk blijven niet af te haken.

3.7 De werking vindt een nieuwe adem

Na het intensieve werkjaar 2014 met het tweede Transitiefestival, gaat begin 2015 het voorzitterschap over naar Dirk Van de Poele (ABVV). De dagelijkse coördinatie blijft bij Luk Lafosse (BBL). Ondertussen is ook de politieke context sinds midden 2014 verandert: de regeringen Michel op federaal en Bourgeois op Vlaams vlak liggen voortdurend in conflict met de sociale bewegingen. Dit doet sommige TNM-leden ook anders kijken naar de rol van TNM.

“Wat onze rol is, is voor een stuk afhankelijk van de politieke context. Zoals die nu ligt, hebben het TNM en gelijkaardige initiatieven een steeds grotere rol. Hoe minder ruimte je krijgt van de politieke machthebbers, hoe meer je zelf moet doen en je misschien minder tijd moet steken in onderhandelingen die toch tot niets dienen (...). Je ziet dat ook in de milieubeweging waar men al een paar jaar zegt ‘we moeten onze uitgangspunten terug scherp krijgen en meer gaan naar dat structurele’, want dat pragmatische zal niet meer volstaan als de politieke context de andere richting uitgaat.”
(interview 1b)

Deze opmerking sluit mooi aan bij de inzichten van de “political process” benadering van sociale bewegingen en de rol van “political opportunity structures” in hun invloed. Wanneer die structuren ongunstig zijn, kan hun invloed dalen. Dat noopt om andere wegen voor invloed te zoeken.

Op de TNM-Stuurgroep worden ondertussen in opvolging van de evaluatie van het transitiefestival twee strategische lijnen naar voren geschoven: enerzijds het contact tussen stuurgroep en werkgroepen verbeteren en meer sturing geven aan de werkgroepen, met duidelijker geformuleerde verwachtingen; anderzijds zorgen dat het de contacten binnen het hele TNM-netwerk verbeterd worden en medewerkers van organisaties ook buiten de werkgroepen met elkaar in dialoog gaan.

Voor dat laatste wordt er op 29 mei 2015 een eerste Netwerkdag georganiseerd; op 5 februari 2016 volgt een tweede Netwerkdag. Iedereen die actief betrokken is geweest bij TNM in Stuurgroep of werkgroepen is hierop uitgenodigd en kan ook collega’s meebrengen. De eerste dag vertrekt vanuit de visie in de mindmap en is erop gericht om medewerkers uit verschillende organisaties daarover met elkaar in discussie te laten gaan: waarop zou TNM de nadruk moeten leggen en hoe kan dat in

samenwerking? In een tweede sessie dient het werk van de werkgroepen als vertrekpunt en wordt besproken – met de plannen voor een Visie 2050 van de regering Bourgeois in het achterhoofd – welke trendbreuken TNM vooruit zou moeten schuiven. Tijdens de tweede dag in februari 2016 is het thema “circulaire economie”. Op dat moment liggen er al plannen op tafel om samen met Pulse, het transitienetwerk

cultuur, in oktober 2016 een hele transitieweek op te zetten rond circulaire economie. De netwerkdag zelf vertrekt vanuit de vaststelling dat circulaire economie op korte tijd een populair begrip geworden is, maar dat er ook nog enorm veel ruimte open ligt om er invulling aan te geven. Het is dus het moment voor sociale bewegingen om te proberen mee vorm te geven aan het nieuwe concept en het in de richting van een duurzame en sociaal rechtvaardige transitie te beïnvloeden. Beide netwerkdagen hebben een goede opkomst, verlopen in een plezierige sfeer en zorgen voor geanimeerde discussies.

“Het is cruciaal om de stuurgroep en de werkgroepen sterker te verbinden vanuit een overkoepelende visie, dat als kader centraal zetten, want dat verbindt ons en maakt ook duidelijker wat mijn individuele bijdrage is tot het geheel. Daarvoor vind ik ook die netwerkdag belangrijk. Door dat te doen, ga je ook beter de agenda van organisaties verbinden. (...) Het managen van transitie gaat niet, maar waar ik wel in geloof, is voortdurend verbindingen leggen, steeds het bredere geheel zien en opportuniteiten benutten. Je gaat nooit innoveren vanuit een silo, niet enkel vanuit je eigen perspectief en sector. Ik geloof dat innoveren gebeurt in die verbindingen.” (interview 2)

“De netwerkdag is de eerste keer dat we iedereen proberen samenbrengen die al een actieve rol heeft gespeeld. Ik heb [TNM] altijd ruimer gezien dan wat het nu is, nu is het eerder studiedienstniveau. Maar een heleboel andere mensen, zoals in de vormingsdienst, acties en campagnes, bewegingswerk, hebben ook veel te leren van hoe andere sociale bewegingen dat doen. ‘Just transition’ is de aanleiding om ook die mensen samen te krijgen. Zo zouden onze campagnemensen met campagnemensen van de milieubeweging samen kunnen zitten en leren van elkaar.” (interview 1b)

De werkgroepen proberen in de loop van 2015 duidelijker afgebakende programma’s uit te werken. De werkgroep energie kan zijn nota gaan toelichten bij o.a. het kabinet van Minister van Energie Turtelboom, bij CD&V en Groen. Ondanks dat de nota door een unieke groep gedragen wordt (o.a. vakbonden, milieubeweging, opbouwwerk, Gezinsbond) kan hij aanvankelijk maar op matige belangstelling in het beleid rekenen, wat tot enige frustratie leidt.

“In het Vlaams Parlement waren er resoluties van de meerderheid en van Groen over het Energiepact dat er moet komen. De werkgroep energie heeft een nota en een visie op de transitie naar een duurzaam energiesysteem. Maar we worden nergens vermeld. (...) Zelfs waar we dan zagezegd het beste bezig zijn, in de werkgroep energie, verzanden we in discussies over inhoud zonder dat we instrumenten in handen hebben die beleidsmakers beïnvloeden of die motiverend werken op andere niveaus. We zijn een democratische club, we doen dat allemaal in de tijd die overschiet, en dat geeft soms onvoldoende alerte slagkracht om ons werk te organiseren” (interview 4b).

De werkgroep energie zet zijn werk echter verder en organiseert eind oktober 2015 een studiedag over de opbouw van de energiefactuur: hoe groot is de factuur die eigenlijk, wie hoeveel betaalt aan wie, welke energieproductie zit daaraan vast en hoe duurzaam is die? De insteek is om milieudoelstellingen rond klimaat en energie realiseren, maar op een sociaal rechtvaardige manier, o.a. in de energiefactuur voor gezinnen. Doordat de energiefactuur ondertussen een politiek heet hangijzer geworden is, trekt het standpunt van de werkgroep deze keer wel belangstelling.

Terwijl de werkgroep energie meer beleidsgericht aan de slag is, begint de werkgroep landbouwvoeding in 2015 met de voorbereiding van een gezamenlijke campagne rond agro-ecologie. Tot dan was de werkgroep nog betrokken in een “transformatie-initiatief” van de Boerenbond en Fevia (de belangenorganisatie van de voedingsindustrie) dat een aantal experimenten wilde opzetten om de landbouw- en voedingssector voorzichtig om te vormen. Maar na een tweetal jaren betrokkenheid komt de werkgroep tot de conclusie dat het transformatie-initiatief nauwelijks stappen naar verandering zet. De samenwerking wordt daarom stop gezet en onder coördinatie van Velt, Wervel en Bioforum worden de eerste stappen gezet om een eigen campagne rond agro-ecologie op te zetten.

Ook binnen een nieuwe werkgroep rond ‘materialen en circulaire economie’ is het de bedoeling om gezamenlijk concrete initiatieven of campagnes op te zetten. Verschillende organisaties zijn al betrokken in lokale initiatieven rond o.a. delen en herstel. De nieuwe werkgroep wil ervaringen uitwisselen en elkaar versterken, maar ook gezamenlijke initiatieven opzetten, bijvoorbeeld rond het actuele thema van levensduur en geplande veroudering van producten.

In de werkgroep ‘Fondsen als hefboomen’ is de eerste stap proberen een zicht te krijgen op welk soort fondsen relevant kunnen zijn (bijvoorbeeld sectorale fondsen, pensioenfondsen, opleidingsfondsen) om transities te financieren en/of bestaande regimes en praktijken onder druk te zetten, en hoe die fondsen werken en beïnvloedbaar zijn. Met Fairfin wordt bekeken om een studie uit te besteden, die dan de aanzet moet vormen voor een informatieve brochure voor fondsenbeheerders van TNM-organisaties en breder.

De werkgroep mobiliteit heeft als thema basismobiliteit en basisbereikbaarheid (twee thema’s uit het Vlaamse regeerakkoord) gekozen en werkt daarvoor samen met het Netwerk Duurzame Mobiliteit. In oktober 2014 organiseerden beid samen al een eerste conferentie, op 2 oktober 2015 volgt er een tweede.

De ervaring met de werkgroepen sinds 2015 lijkt aan te geven dat ze het best functioneren wanneer hun werking nauw aansluit bij wat leden sowieso op hun agenda willen zetten, én waarbij ze tegelijk een meerwaarde vinden in samenwerking binnen TNM. Dat kan beleidswerk zijn en de uitdieping en afstemming tussen standpunten, of projecten/campagnes die nauw aansluiten op de eigen werking en waarbij samenwerking meer invloed kan genereren.

Op een concreter niveau blijft TNM in de mate van het mogelijke ondersteuning bieden aan Energent. Zo wordt er in het voorjaar van 2015 bij het Fonds Duurzaam Materialen- en Energiebeheer (in beheer bij de Koning Boudewijnstichting) een gezamenlijk projectdossier ingediend rond het thema “collectieve woningrenovatie”. Het project De Wijkwerf heeft de bedoeling een demonstratieproject te zijn waarbij onderzocht wordt of en hoe collectieve, participatieve woningrenovatie in een wijk mogelijk is. De bedoeling is minstens 50 woningen goedkoper én duurzamer te renoveren. De collectieve aanpak zou tot betere prijzen bij aannemers moeten leiden en een deel van de zorgen uit handen van de eigenaars moeten nemen. Het project wordt goedgekeurd en start in oktober 2015.

Ook op het niveau van de TNM-Stuurgroep is er een en ander in beweging. Door het vele organisatorische werk ter voorbereiding van het transitiefestival, en doordat de stuurgroep ook probeert de werkgroepen op te volgen, dreigt één van de sterktes en belangrijkste functies van de Stuurgroep soms weggedrukt te worden, namelijk de uitwisseling van ideeën, opbouw van gezamenlijke transitiepijlers, verkennen van noodzakelijke trendbreuken, reflecteren op nieuwe trends. Daarop wordt er beslist elke stuurgroep voldoende ruimte te laten voor een inhoudelijke presentatie en discussie. Thema's die aan bod komen, zijn o.a. de visie van samenlevingsopbouw op sociale grondrechten, veerkracht en burgerschap, agro-ecologie, en circulaire economie en Europees beleid.

“Ik kom graag naar de Stuurgroep, zelfs zonder dat er een heel concrete agenda ligt (...) Het biedt me op dit moment een redelijk veilige omgeving, ik heb niet het gevoel dat ik me moet inhouden of bepaalde agenda's moet verdedigen. Plekken waar dat kan, zijn zeer zeldzaam. Institutionele agenda's spelen vaak in de achtergrond mee, en hier is dat minder. Dus dat is een vrijplaats (...) Maar ik geef ook toe dat ik soms gedacht heb: nu is het genoeg geweest (...) Maar één van de dingen die ik geleerd heb, is dat je voldoende tijd en ruimte moet nemen als je wil spreken over substantiële verandering. Dat is onderliggend de reden waarom ik blijf loyaal aanhaken.” (interview 2)

Zowat alle onderzoek naar netwerken toont aan dat het persoonlijke contact tussen deelnemers en vooral de opbouw van vertrouwen cruciale factoren zijn. Binnen de TNM-stuurgroep lijkt er in de loop van de jaren een grote waardering te zijn gegroeid voor elkaars werk en een bevestiging dat er doorheen de verschillende agenda's toch veel “common around” is.

Deze inhoudelijke discussies leiden er mede toe dat de beslissing wordt genomen om voor een nieuw transitiefestival in 2016 het thema circulaire economie aan te kaarten. Zoals boven al gezegd, is daarbij de invalshoek dat circulaire economie momenteel nog in zijn kinderschoenen staat, dat er nog heel veel invullingen mogelijk zijn en dat het dus een geschikt moment is om vanuit sociale bewegingen daarrond visie, praktijken en beleidsvoorstellen te ontwikkelen om op die manier op het debat trachten te wegen. Een opmerkelijke ontwikkeling is dat al vlug het idee boven komt om het transitiefestival deze keer niet alleen op te zetten, maar samenwerking te zoeken met Pulse, het transitienetwerk cultuur. Het contact met Pulse is nooit volledig verloren gegaan. Zo is is Elke De Beukelaer, coördinator van Pulse, sinds 2015 lid van de TNM-stuurgroep. Omgekeerd zijn verschillende TNM-stuurgroepleden regelmatig betrokken bij Pulse-activiteiten. Bovendien vallen

zowel de jaarlijkse Pulse Trefdag als het tweejaarlijkse Transitiefestival op ongeveer hetzelfde tijdstip. Het idee is nu door samenwerking elkaar te versterken. Het idee wordt positief onthaald bij Pulse en zo wordt er vanaf het voorjaar 2016 gewerkt aan een transitiefestival dat ruim een week (21-30 oktober) zal duren, en in verschillende cultuurhuizen in verschillende Vlaamse steden zal doorgaan. Het gezamenlijke thema wordt de circulaire economie, breed en vanuit veel hoeken benaderd. TNM zelf bouwt verder op de formule van de vorige festivals (op 28/10), terwijl Pulse zijn jaarlijkse trefdag (27/10) weer op cultuurprofessionals richt. Zes Vlaamse kunstorganisaties (De Studio, Kaaitheater, Vooruit, Stuk, Buda en Triënnale Hasselt/Genk) brengen in de loop van de week een aangepast artistiek programma. En daarnaast wordt er samengewerkt met twee externe organisaties: The Shift organiseert op 25/10 een gespreksavond over economische knelpunten in de omslag naar een circulaire economie, en Act 4 Change zet een masterclass op over het thema.

“Het moet een kenniscentrum en platform van kennisdeling blijven, waar we dankzij de inzichten een visie kunnen uitzetten, of beleid beïnvloeden. Maar we moeten ook meer van het sympathieke naar het structurele gaan en onze eigen organisaties veel meer transities mee laten maken. En we kunnen een rol spelen door een platform te zijn voor mensen die op het terrein bezig zijn. We kunnen meer naar samenwerking zoeken.” (interview 1a)

“De enige manier om maatschappelijke impact te realiseren en een antwoord te krijgen op “wat levert het ons op?” is nog selectiever zijn in de thema’s die we behandelen, goed nadenken over wat pakken we aan, realistische doelen stellen waar we toegevoegde waarde kunnen halen uit ons netwerk. n daar naartoe werken. De bomen groeien niet tot in de hemel, dus minder maar beter.” (interview 4b)

“We moeten wegblijven van het pure beleidsbeïnvloedende werk en standpunten innemen. Het is niet aan dit netwerk om dat te doen; daarvoor zijn andere fora (...) Wel moeten we discours vormen en stimuleren. Met de mindmap hebben we een boodschap en richting. Die toetsing, wat zou dat op verschillende vlakken betekenen, als je met die takken moet rekening houden, bijvoorbeeld voor circulaire economie of energie. (...) we moeten aantonen dat er alternatieven zijn. We kunnen ook andere verhalen bij onszelf binnenbrengen en ons laten uitdagen.” (interview 3)

Zoals dat ook in 2012 en 2014 het geval was, zorgt de organisatie van het Transitiefestival voor een duidelijke en niet-negeerbare focus in de werking. Dat neemt niet weg dat er verschillende opvattingen blijven bestaan over de rol die TNM in de toekomst best speelt en hoe het die moet spelen.

“We moeten zoeken hoe we meer naar buiten kunnen treden en daar met de rijkdom van TNM bijdragen aan opinievorming. De holistische benadering van transitie komt [maatschappelijk] veel te weinig aan bod, maar is nodig om de beweging te verrijken (...) Ik zou ook de bedrijfswereld meer betrekken, want het zou de discussies op een andere manier verrijken en je krijgt mogelijk een grotere stem (...) Je wel een ‘coalition of the willing’ en zo maak je die coalitie sterker en groter.” (interview 6)

“Je achterban mobiliseren, sensibiliseren, of dingen die op het terrein gebeuren tonen, of losweken, tonen: dat is denk ik de belangrijkste opdracht. Daarom heb ik altijd gezegd vanuit de milieubeweging we moeten bewegingsmensen aan tafel hebben die die poot kunnen bescapelen (...) Je moet uit de gezamenlijke visie een aantal topics kiezen waar alles samenkamt; nu komen er gemakkelijk klassieke thema’s uit: energie, landbouw en voeding (...) dat is hard werken om daar de vinger op te leggen. Ik heb er ook niet direct een antwoord op, maar nu liggen de Brusselse agenda’s boven op de stapel en je zou moeten kijken ‘waar liggen mensen wakker van’ en daar moeten we op inspelen.” (interview 8)

4. Afsluitende reflecties

Een leergeschiedenis is een methode die in actie-onderzoek gebruik wordt om samen met een groep kennis op te bouwen over het proces waarin die groep betrokken is, die kennis te delen en erop te reflecteren. Als het goed is, leren de deelnemers als individu en wordt er ook collectief als organisatie geleerd. Een leergeschiedenis vertrekt altijd vanuit een bepaalde focus, want er kan in principe over van alles geleerd worden. Vanuit die focus verlopen dan bijvoorbeeld ook de interviews. In dit geval was het vertrekpunt het TRADO-onderzoek naar hoe sociale bewegingen een rol trachten spelen in de transitie naar een duurzamere samenleving. Zoals bij elk wetenschappelijk onderzoek bepaalt de methodologie mee wat de onderzoeker ziet. Zeker bij een leergeschiedenis hangen de resultaten mede af van wat er in het proces gebeurt: bij een groep die veel aandacht geeft aan visievorming komen er andere dingen naar boven dan bij een groep die een concreet experiment

opzet. In het geval van TNM is er vooral van alles te leren over hoe de samenwerking tussen sociale organisaties groeit, wat er komt kijken bij gezamenlijke visievorming, hoe er over veranderingsstrategieën gedacht wordt. Er valt tot nu toe minder te leren over hoe zo'n netwerk aan beleidsbeïnvloeding kan doen, simpelweg omdat daarop maar beperkt ingezet is. Daarnaast is het tastbare resultaat van het onderzoek – meestal is dat een neergeschreven document zoals deze paper – maar een klein onderdeel van het volledige resultaat. Wat deelnemers leren, op welke manier er als groep geleerd wordt en hoe dat uiteindelijk op allerlei manieren doorwerkt, is moeilijk weer te geven. Met die bedenkingen in het achterhoofd formuleer ik in het laatste deel van deze paper een reeks afsluitende reflecties. Die hebben mede inhoud gekregen door de twee groepsdiscussies met de TNM-stuurgroep over de leergeschiedenis.

4.1 Een netwerk bouwen vergt tijd en volharding

TNM ging van start met een grote mate van voluntarisme van de kant van de organisatoren: er was dringend nood aan een eigen invulling van het transitithema door het middenveld en het samenbrengen van topmensen uit organisaties moest vlug tot een krachtig netwerk met een eigen stem en visie op een sociaal-ecologische transitie leiden. De werkelijkheid was taaier. Terugkijkend met behulp van de leergeschiedenis bleek die sociaal-ecologische transitie als thema in vele organisaties nog maar een beperkt draagvlak te hebben. Er was wel een besef van noodzaak, van urgentie en goede wil ook, maar tegelijk was het thema nieuw en weinig vertrouwd, was er slechts beperkte kennis aanwezig en geen ervaring in maatschappelijke vertaling en implicaties voor de eigen organisatie. Een netwerk smeden met een gezamenlijke visie en een gezamenlijke strategie bleek meer tijd te vragen dan aanvankelijk verwacht.

De redenen voor organisaties om deel te nemen en om te blijven participeren, ook wanneer het moeizamer vooruit gaat, blijken divers te zijn. Een aantal overwegingen houden verband met veeleer interne organisatielogica's: we moeten kennis opbouwen over dit thema, maar we kunnen dat niet alleen; de expertise van anderen hebben we nodig en we kunnen dat later intern laten doorstromen. Sommige deelnemers geven uitdrukkelijk aan dat zonder TNM hun organisatie niet gestaan zou hebben waar ze nu staat, zowel in kennisopbouw als in het opzetten van nieuwe praktijken.

Andere overwegingen zijn meer verbonden met externe logica's: we hebben elkaar nodig om invloed te winnen. Dat kan in beleidswerk zijn door standpunten af te stemmen, beter te onderbouwen en door samen lobbywerk proberen te doen. Het kan ook gaan over beroep op elkaar doen om projecten of activiteiten te ondersteunen. Volgens sommige deelnemers is de politieke omgeving momenteel minder gunstig voor sociale organisaties, en is dat een extra stimulans om samen te werken. Het vertrouwen dat door de samenwerking in het ene netwerk wordt opgebouwd (zoals in TNM) blijkt ook samenwerking in andere netwerken te vereenvoudigen (zoals in Hart Boven Hard of in de Klimaatcoalitie), en vice versa. Specifiek voor TNM geven heel wat deelnemers aan dat het, door de vele intense discussies die er geweest zijn, één van de weinige plaatsen is die ze als een vrijplaats beschouwen: het is een plaats waar veilig en relatief vrij van institutionele agenda's en directe belangen, gediscussieerd kan worden. Tussen de deelnemers aan het netwerk blijkt er een sterke persoonlijke band van vertrouwen gegroeid te zijn.

Dat neemt niet weg dat organisatiestrategieën soms botsen met wat er in een netwerk mogelijk is, of wat anderen toelaten of mogelijk maken vanuit hun logica's. Waar oorspronkelijk het idee leefde om TNM op het maatschappelijk debat te laten wegen door met gezamenlijke standpunten naar buiten te komen, blijkt dit tot nu toe onmogelijk te zijn. Toch blijft het idee voortdurend opduiken wanneer discussies gevoerd worden over de toekomst van TNM. Er zijn verschillende redenen

waarom dat tot nu toe moeilijk ligt. Zo vergt het een grote inspanning om met de diversiteit aan organisaties op dezelfde lijn te komen en is het de vraag of de slagkracht van TNM wel groot genoeg is om te wegen en die inspanning te rechtvaardigen. Wie kent het netwerk en zal het serieus nemen, ook al maakt elke organisatie duidelijk dat ze er lid van zijn? De voorkeursstrategie, zeker voor grotere organisaties zoals Bond Beter Leefmilieu en de vakbonden, lijkt daarom te zijn om standpunten wel zoveel mogelijk af te stellen, maar dan toch apart naar buiten te komen. Dit wordt sowieso meestal van hen verwacht, het is ook een essentieel onderdeel van hun beleidswerking, en de meerwaarde om dat dan ook nog eens (of enkel) via TNM te doen, blijkt te klein.

Een netwerk drijft niet enkel op een gevoel van urgentie, op vertrouwen of gezamenlijke visie en strategie. De middelen waarop het beroep kan doen, bepalen mee de stabiliteit en mogelijkheden van het netwerk. De erkenning van TNM als netwerkorganisatie voor duurzame ontwikkeling en de (beperkte) financiële middelen die daarmee gepaard gaan voor o.a. een halftijdse coördinator en de organisatie van activiteiten, zijn nodig gebleken om TNM een minimale basis te geven om de werking op te bouwen.

4.2 Een discourscoalitie vraagt actieve constructie

Een van de eerste doelstellingen van TNM was om een gezamenlijke visie op transitie in Vlaanderen te ontwikkelen, en dan van daaruit de verdere werking in o.a. werkgroepen aan te sturen. De visie die uiteindelijk ontwikkeld is, gaat breed maatschappelijk en is op heel wat punten duidelijk afwijkend van wat de mainstream visie (of het regime) is in Vlaanderen. Voorbeelden zijn een pleidooi voor grenzen aan economische groei en productie in functie van maatschappelijke doelen; economische democratie; herverdeling van vermogens en inkomens; een trager werk- en leefritme; een rechtvaardige verdeling van de ecologische voetafdruk; matiging in consumptie; maatschappelijk debat over wetenschap en technologie. Kenmerkend is dat TNM veel nadruk legt op het aspect van sociale rechtvaardigheid in transitie (de “just transition”, maar dan ruimer dan de oorspronkelijke interpretatie van dit begrip die vooral naar arbeid en arbeidsomstandigheden verwees).

Niet iedereen was vragende partij of had verwacht dat de visie zo breed zou gaan. Voor sommige organisaties was het vooral de bedoeling een netwerk te bouwen op de as economie-klimaat-energie, en dat sterk in functie van beleidsbeïnvloeding. De breedte is grotendeels het gevolg van twee keuzes bij de start van het netwerk: het samenbrengen van een groep met erg diverse organisaties en achtergronden, en de keuze om in eerste instantie niet te focussen op een specifiek systeem. Dat maakt nog altijd een focus op economie-klimaat-energie mogelijk, maar voor de meeste organisaties riep “samenwerken rond transitie” duidelijk een ruimer debat op. Volgens veel deelnemers heeft die breedte op twee vlakken een meerwaarde. Ze maakt enerzijds duidelijk dat maatschappelijke problematieken niet los van elkaar staan en dat een sociaal-ecologische transitie op veel terreinen bevochten moet worden. Tegelijk verbindt de visie zo ook organisaties met elkaar. De ene zal meer rond sociale vraagstukken actief zijn, de andere meer ecologisch of cultureel, maar dat gebeurt wel vanuit eenzelfde kader. In die zin zou de visie een aanzet voor een “master frame” kunnen zijn dat als interpretatiekader bewegingen met elkaar verbindt.

Het bouwen van die discourscoalitie heeft de nodige tijd gevraagd, net omwille van de diversiteit en verschillende mogelijke invalshoeken. Het heeft ook actieve constructie gevraagd, met behulp van verschillende methodologieën. Een gezamenlijke visie en discours over een nieuw onderwerp zoals een rechtvaardige en duurzame transitie valt niet zomaar uit de lucht. Om die visie te bouwen,

invalshoeken samen te brengen en mogelijk conflicten te overbruggen, blijken er drie belangrijke “technieken” toegepast te zijn. De eerste is grondig bediscussiëren van analyses, kijk op problemen en voorstellen voor oplossingen. Dat lijkt een vanzelfsprekende manier om een gezamenlijk discours te bouwen, maar het veronderstelt toch een grote bereidheid om eigen standpunten te bevragen en nieuwe ideeën welwillend-kritisch te leren kennen. Een tweede techniek om de discourscoalitie te construeren zit in de breedte van het discours: die maakt het mogelijk dat organisaties met verschillende achtergronden voldoende herkennen hoe ze binnen het geheel passen. De derde techniek zit in ruimte laten voor interpretatie. Dat is vooral zichtbaar in de mindmap, die niet met dichtgetimmerde formuleringen en zinsconstructies werkt, maar veeleer met grote concepten die ruimte voor gesprek laten. De mindmap wordt daarmee behalve een visie, ook een discussiekader dat binnen organisaties (of erbuiten) gebruikt kan worden om het gesprek aan te gaan over de betekenis van een sociaal-ecologische transitie voor Vlaanderen.

De breedte van de visie maakt veel bespreekbaar binnen TNM. Toch betekent dat niet dat wat bespreekbaar is, ook zomaar voorwerp kan zijn van gezamenlijke activiteiten. Thema’s die in andere netwerken al aan bod komen (zoals de klimaatdiscussie) of die door organisaties als hun kernthema’s beschouwd worden en waarvoor ze hun eigen vertrouwde fora hebben (zoals sommige arbeidsthema’s) blijven voorlopig grotendeels buiten de werking. Voor die eerste soort lijkt dit logisch omwille van taakverdeling. Voor de tweede soort kan de vraag gesteld worden of niet net vanuit transitiedenken vertrouwde instituties, regels en praktijken aan bevraging toe zijn.

4.3 Hoe doe je dat nu weer, de maatschappij veranderen ?

De vraag hoe TNM zich moet organiseren en welke activiteiten voorrang moeten krijgen, is dikwijls voorwerp van discussie geweest: moeten we inzetten op beleidsbeïnvloeding, of proberen nieuwe concrete experimenten op te starten, of eerder beweging maken en onze achterban mobiliseren, of ons eigen verhaal over transitie via allerlei kanalen communiceren, of gezamenlijk een campagne opzetten, of samenwerking zoeken met actoren buiten de sociale bewegingen? Of van alles een beetje? Begin 2014 is de keuze gemaakt om die verschillende mogelijke rollen open te houden en afhankelijk van het moment, de context en de mogelijkheden keuzes te maken. In de praktijk lijkt de invulling o.a. af te hangen van de keuzes van de werkgroepen: de laatste twee jaren richt de werkgroep energie zich vooral op beleidsbeïnvloeding; de werkgroep landbouw-voeding werkt aan een gezamenlijke campagne over agro-ecologie; de werkgroepen fondsen, mobiliteit en circulaire economie doen vooral aan ervaringsuitwisseling, kennisopbouw en kennisverspreiding. In de stuurgroep spelen kennis- en visieopbouw en uitwisseling een belangrijke rol. Met de organisatie van het transitiefestival en het onderhouden van een website krijgen netwerking, verspreiden en verbinden van initiatieven, en communicatie er ook veel aandacht.

Opnieuw blijkt “breedte”, of het openhouden van verschillende rollen en strategieën, een manier te zijn om iedereen aan boord te houden. Onder die breedte ligt er echter een verschil in visie op hoe een maatschappij verandert en welke veranderingsstrategieën vanuit sociale bewegingen er daarbij nodig of mogelijk zijn. Zeker in de eerste jaren speelde dit mee. Ruwweg geschetst is de opzet van TNM nogal sterk gedacht vanuit het samenbrengen van leidende figuren uit organisaties, daarmee nieuwe visies en strategieën uitwerken, die dan onder impuls van die figuren en hun medewerkers op verschillende manieren zullen doorstromen: naar beleidswerk, naar nieuwe projecten en initiatieven, naar nieuwe vormen van samenwerking, naar verandering in de eigen organisatie. Vooral bij deelnemers uit de culturele sector en kleinere sociale organisaties leeft er in grote lijnen

een andere opvatting over verandering: maatschappelijke verandering komt van onderop, door te werken met achtergestelde groepen, of vanuit dissidente stemmen in een diverse en vloeibaar geworden civiele samenleving waar een gezamenlijke ideologische horizon weggevallen is. Met het verdwijnen van een aantal mensen van de socio-culturele sector vanuit TNM naar Pulse heeft dat tweede verhaal aan belang verloren binnen TNM.

In een wat meer genuanceerde versie van het eerste verhaal luidt het dat verandering van onderuit essentieel is, maar dat die dan ook structureel gemaakt moet worden en vormen van institutionalisering moet vinden. Daarin is dan net het klassiekere middenveld weer goed. In die zin zouden de verhalen elkaar kunnen aanvullen. De vraag stelt zich dan wel of ook dat klassieke middenveld niet aan verandering toe is om die transitie goed te kunnen vertalen. TNM heeft daarop tot nu toe weinig ingezet. Er zijn wel enkele netwerkdagen geweest, en ook de transitiefestivals kunnen daarin een rol spelen, maar de hoop is toch vooral gesteld op de individuele deelnemers aan stuurgroep en werkgroepen en hoe zij de vertaalslag in hun organisatie kunnen maken. Organisaties blijken wel de nood te zien aan geïntegreerd en transversaal denken en aan nieuwe organisatievormen en strategieën, maar ze zijn nog altijd nauwelijks ingericht om die transversaliteit en nieuwe strategieën in hun eigen werking en praktijken om te zetten. Dit lijkt een moeilijk te negeren knelpunt als sociale bewegingen een motor van verandering willen zijn.

4.4 Afsluitend: roeien met de riemen die er zijn

TNM begon vanuit een gedeeld aanvoelen dat er in en door het middenveld versneld ingezet moest worden op een transitie voor een duurzamere en rechtvaardigere samenleving. Ondanks het enthousiasme en de wil tot samenwerking is het niet altijd een makkelijk traject geweest. Maar het netwerk is wel samen gebleven in de afgelopen vijf jaar, en meer nog, het lijkt een betere samenhang te hebben en langzaam maar zeker meer stroomlijning en focus in zijn activiteiten te ontwikkelen. Hoe is die samenhang er gekomen? Boven zijn al enkele factoren aangehaald, maar ik zet de belangrijkste hier nog eens op een rij.

Zelfs als het niet altijd even snel gaat, blijkt het netwerk toch voldoende kansen te bieden, of op zijn minst beloftes in te houden, om meerwaarde te realiseren in de samenwerking. Het gaat dan o.a. om opbouw van een visie op sociaal-ecologische transitie die organisaties op zichzelf niet zouden kunnen realiseren, en daaraan gekoppeld inhoudelijke versterking en uitbreiding van het bestaande ideeëngoed in organisaties; samenwerking rond beleidsafstemming, projecten, campagnes of gewoon kennisopbouw om sterker te staan in het maatschappelijk debat; bereiken van een nieuw doelpubliek en uitbreiden van het eigen netwerk; een vrijplaats om los van agenda's ideeën uit te wisselen en te testen.

Belangrijk voor de samenhang is uiteraard ook de inhoudelijke visie op transitie die is uitgewerkt. Zoals boven aangegeven, speelt de breedte van de visie een rol om organisaties hun plaats te helpen vinden in het geheel en inhoudelijk met elkaar te verbinden.

De samenhang komt er ook door meerdere strategieën voor verandering open te houden. Zeker binnen de werkgroepen wordt zelfstandig beslist wat voor het betreffende thema de beste aanpak is. Dat loopt van beleidswerk over een campagne tot kennisopbouw- en verspreiding. Er is op die manier als het ware een dubbel keuzemenu voor organisaties die zich willen engageren: thematisch en strategisch. Door op die manier aansluiting te vinden bij lopende agenda's en werking van organisaties wordt TNM herkenbaarder voor deelnemers, maar wordt het mogelijk moeilijker om vernieuwende keuzes te maken, vertrekkend vanuit bijvoorbeeld de mindmap. De belangrijkste

uitzondering is de keuze om in 2016 circulaire economie als thema te nemen voor een gezamenlijk transitiefestival met het cultuurnetwerk Pulse.

Het netwerk staat er dus, maar het gaat langzaam en de impact is moeilijk in kaart te brengen. Binnen de stuurgroep blijft daardoor regelmatig de vraag boven komen – o.a. naar aanleiding van deze leergeschiedenis – of TNM voldoende verschil maakt en de perspectieven die ontwikkeld worden beter omgezet kunnen worden op het terrein. Waarbij “terrein” dan kan slaan op beleid, of op doorstroming in organisaties, of op maatschappelijk draagvlak, of op concrete projecten en experimenten. Zoals ook uit de leergeschiedenis blijkt, zijn er verschillende meningen over hoe dat best gebeurt en waarop de focus dan moet liggen. Maar ook of een te sterke sturing en institutionalisering niet net een deel van de aantrekkingskracht om in TNM te investeren zou kunnen wegnemen. De toekomstige ontwikkeling van het netwerk laat zich daardoor moeilijk voorspellen en lijkt zich even “organisch” aan te kondigen als de hele ontwikkeling tot nog toe geweest is: op grote lijnen leven er gedeelde ideeën over wat het netwerk moet zijn, maar verder moet het netwerk van dag tot dag geconstrueerd worden met de mogelijkheden die er zijn, en binnen de context die er is. In constructivistische literatuur wordt dat soms benoemd als “bricolage”, niet in de eerder negatieve dagelijkse connotatie van dat woord, maar als een kenmerk van maatschappelijke patronen: het netwerk bevindt zich in een complex veld van overlappende betekenissen en belangen (van zijn eigen lidorganisaties en van evoluties in de context), en probeert stap voor stap te werken (te bricoleren) met wat er voorhanden is en dat op nieuwe manieren te combineren. Roeien met de riemen die er zijn, klinkt iets eenvoudiger. Invloed winnen wordt dan een kwestie van gestage opbouw.

Bibliografie

- De Bruyne, P., Van Bouchaute, B. (2014), "De bestaande orde verstoren. Over de politieke opdracht van het middenveld", *Oikos* 69/2, p. 5-17.
- Bradbury, H. (2006), "Learning with *The Natural Step*: Action Research to Promote Conversations for Sustainable Development", in Reason, P., Bradbury, H. (eds.), *Handbook of Action Research. The Concise Paperback Edition*, SAGE Publications, London.
- Buechler, S.M. (2011), *Understanding Social Movements. Theories from the Classical Era to the Present*, Paradigm Publishers, Boulder/London.
- Devolder, S., Block, T. (2015), Een weelde aan duurzame stadsprojecten: 'quantité négligable' of kiemen voor een *transformatie*? Een discussiekader om de dialoog te versterken, TRADO paper 12, CDO/UGent, Gent.
- Grin, J. (2006), "Reflexive modernisation as a governance issue, or: designing and shaping re-structuration", in Voss, J.-P., Bauknecht, D., Kemp, R. (eds.), *Reflexive Governance for Sustainable Development*, Edward Elgar, Cheltenham, p. 57-81.
- Grin, J., Felix, F., Bos, B., Spoelstra, S. (2004), "Practices for reflexive design: lessons from a Dutch programme on sustainable agriculture", *Int. J. Foresight and Innovation Policy*, vol. 1, no. 1-2, p. 126-149.
- Grin, J. (2010), Understanding transitions from a governance perspective. In Grin, J., Rotmans, J., Schot, J. (eds.), *Transitions to sustainable development. New directions in the study of long term transformative change*, Routledge, New York.
- Johnston, H. (2014), *What is a Social Movement?*, Polity, Cambridge.
- Naberhaus (2013), *How to break out of the system trap? A model to support conversations for a more strategic activism*, Smart CSOs Lab, <http://www.smart-csos.org/images/Documents/How%20to%20break%20out%20of%20the%20system%20trap%20013.pdf>
- Naberhaus, M. (2015), *Reimagining Activism. A practical guide for the Great Transition*, Smart CSOs Lab, http://www.smart-csos.org/images/Documents/re.imagining_activism_guide.pdf
- Opp, K.-D. (2009), *Theories of political protest and social movements: a multidisciplinary introduction, critique and synthesis*, Routledge, London.
- Roth, G., Bradbury H. (2010), "Learning history: an action research practice in support of actionable learning". In Reason P., Bradbury H. (eds.), *The SAGE handbook of action research. Participative inquiry and practice. Second edition*, Sage Publications, London.
- Seyfang, J., Smith, A. (2007), "Grassroots innovations for sustainable development: Towards a new research and policy agenda", *Environmental Politics* 16/4, p. 584-603.
- Shove, E. (2003), *Comfort, Cleanliness and Convenience. The Social Organization of Normality*, Berg, Oxford/New York.
- Smith, A., Ely, A. (2015), "Green transformations from below? The politics of grassroots innovation". In Scoones, I., Leach, M., Newell, P. (eds.), *The Politics of Green Transformations*, Routledge, London.
- Spaargaren, G., Oosterveer, P., Loeber, A. (2011), "Sustainability transitions in food consumption, retail and production". In Spaargaren, G., Oosterveer, P., Loeber, A. (eds.), *Food practices in transition. Changing food consumption, retail and production in the age of reflexive modernity*, Routledge, New York, p. 1-31.

- Spurling, N., McMeekin, A., Shove, E., Southerton, D & Welch, D. (2013), *Interventions in practice: re-framing policy approaches to consumer behaviour*, SPRG Report.
- Van Bouchaute, B. (2013), "(De)politisering van/in/door het middenveld?", *Momenten* 11, p. 18-25.
- Van der Heijden, H.-A. (2000), *Tussen aanpassing en verzet. Milieubeweging en milieudiscours*, AMBO.
- Welch, D. & Warde, A. (2015) 'Theories of Practice and Sustainable Consumption', in Reisch, L. & Thøgersen, J. (eds.), *Handbook of Research on Sustainable Consumption*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, pp. 84-100.

Bijlage 1. Tijdslijn

